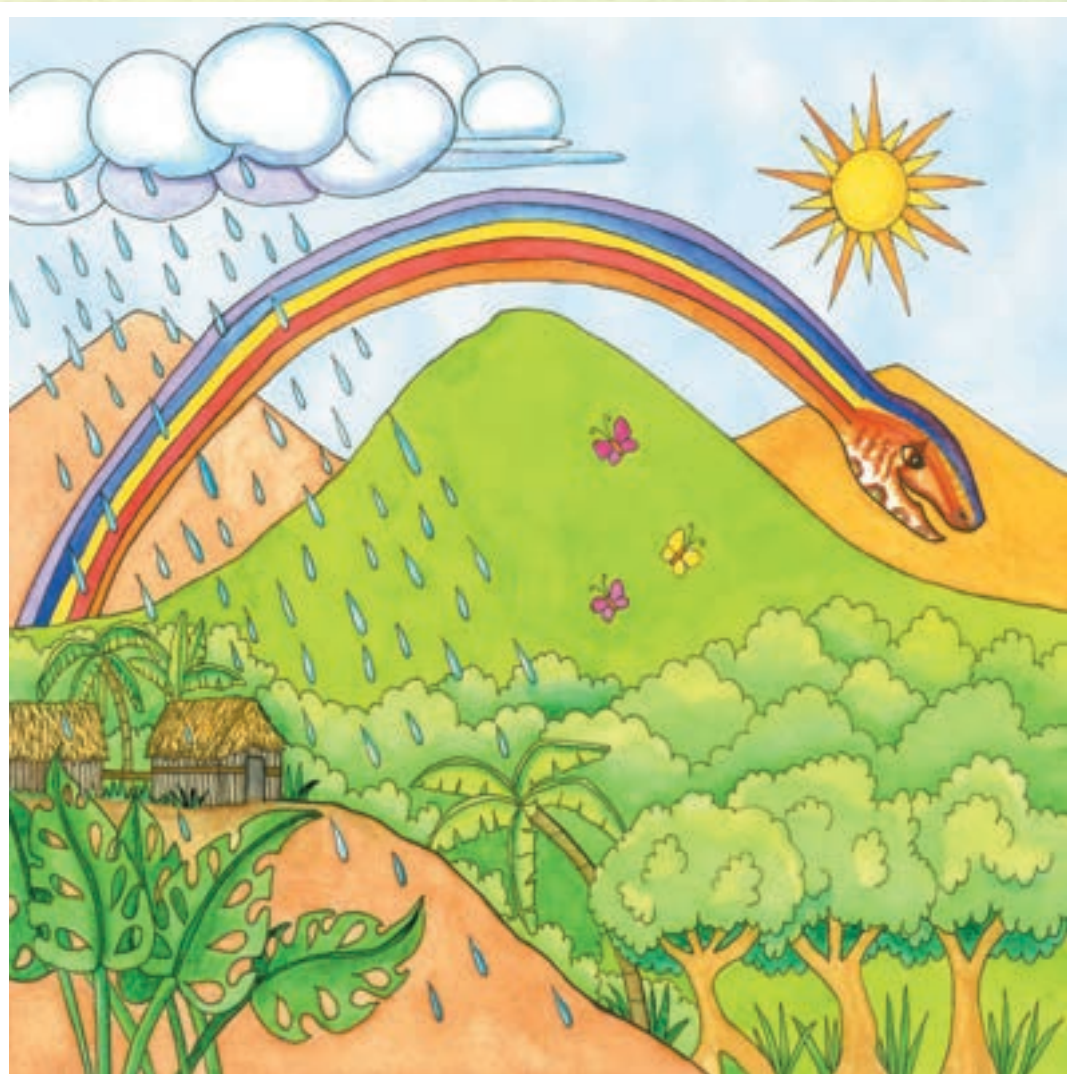

Juñ ch'älbilbä tyi lakty' añ ch'ol

*Libro de literatura en lengua
Chol de Chiapas*

NOMBRE DEL ALUMNO (A)	
ESCUELA	GRUPO
POBLACIÓN	
ENTIDAD FEDERATIVA	

Este libro de texto ha sido elaborado por el Gobierno de la República y se entrega en forma gratuita a los niños de las escuelas primarias del país.

Los juicios y opiniones de los maestros, de los padres y de los alumnos son muy importantes para mejorar la calidad de este libro. Sus comentarios pueden ser enviados a la siguiente dirección:

COMISIÓN NACIONAL DE LIBROS DE TEXTOS GRATUITOS

Rafael Checa núm. 2 col. Huerta del Carmen
C.P. 01000, México, D.F.

Las obras de arte que ilustran las cubiertas de los libros de texto gratuitos son representativas de las grandes etapas del arte mexicano. Constituyen un valioso respaldo educativo y son motivo de orgullo nacional.

SEP

Libro de literatura en lengua chol de Chiapas.

Elaborado en la Dirección General de Educación Indígena
de la Subsecretaría de Educación Básica de la Secretaría de Educación Pública

Cordinación Estatal

Juan Hernández Melgar

Compilador

Marcos Arcos Mendoza

Colaboradores

José López Alvaro
Nicolás López Sánchez
Margarita López Benitez
Bernardo Pérez Martínez

Diseño y Formación

Varia Visual: Amadeus
Abraham Tonix
Marisol Ramírez

Ilustración

Virginia Ayala
Rocío Ayala
Luis Morales

D.R. © Secretaría de Educación Pública, 1999
Argentina No. 28
Col. Centro, C.P. 06029
México, D.F.

ISBN 978-970-18-3819-8

Primera edición 1999
Décima cuarta reimpresión 2013

Impreso en México

La Patria (1962),
Jorge González Camarena.

Esta obra ilustró la portada de los primeros libros de texto. Hoy la reproducimos aquí para que tengas presente que lo que entonces era una aspiración: que los libros de texto estuvieran entre los legados que la Patria deje a sus hijas y a sus hijos, es hoy una meta cumplida.

A seis décadas del inicio de la gran campaña alfabetizadora y de la puesta en marcha del proyecto de los libros de texto gratuitos, ideados e impulsados por Jaime Torres Bodet, el Estado mexicano, a través de la Secretaría de Educación Pública, se enorgullece de haber consolidado el principio de la gratuidad de la educación básica, consagrada en el Artículo Tercero de nuestra Constitución, y distribuir a todos los niños en edad escolar los libros de texto y materiales complementarios que cada asignatura y grado de educación básica requieren.

Los libros de texto gratuito son uno de los pilares fundamentales sobre los cuales descansa el sistema educativo de nuestro país, ya que mediante estos instrumentos de difusión del conocimiento se han forjado en la infancia los valores y la identidad nacional. Su importancia radica en que a través de ellos el Estado ha logrado, en el pasado, acercar el conocimiento a millones de mexicanos que vivían marginados de los servicios educativos y, en el presente, hacer del libro un entrañable referente gráfico, literario, de conocimiento formal, cultura nacional y universal para todos los alumnos. Así, cada día se intensifica el trabajo para garantizar que los niños de las comunidades indígenas de nuestro país, de las ciudades, los niños que tienen baja visión o ceguera, o quienes tienen condiciones especiales, dispongan de un libro de texto acorde con sus necesidades. Como materiales educativos y auxiliares de la labor docente, los libros que publica la Secretaría de Educación Pública para el sistema de Educación Básica representan un instrumento valioso que apoya a los maestros de todo el país, del campo a la ciudad y de las montañas a los litorales, en el ejercicio diario de la enseñanza.

De esta forma, el libro ha sido, y sigue siendo, un recurso tan noble como efectivo para que México garantice el Derecho a la Educación de sus niños y jóvenes.

Secretaría de Educación Pública

Constitución Política de los Estados Unidos Mexicanos

Artículo 2o.*

La Nación Mexicana es única e indivisible.

La Nación tiene una composición pluricultural sustentada originalmente en sus pueblos indígenas que son aquellos que descienden de poblaciones que habitaban en el territorio actual del país al iniciarse la colonización y que conservan sus propias instituciones sociales, económicas, culturales y políticas, o parte de ellas.

La conciencia de su identidad indígena deberá ser criterio fundamental para determinar a quiénes se aplican las disposiciones sobre pueblos indígenas.

Son comunidades integrantes de un pueblo indígena, aquellas que formen una unidad social, económica y cultural, asentadas en un territorio y que reconocen autoridades propias de acuerdo con sus usos y costumbres.

El derecho de los pueblos indígenas a la libre determinación se ejercerá en un marco constitucional de autonomía que asegure la unidad nacional. El reconocimiento de los pueblos y comunidades indígenas se hará en las constituciones y leyes de las entidades federativas, las que deberán tomar en cuenta, además de los principios generales establecidos en los párrafos anteriores de este artículo, criterios etnolingüísticos y de asentamiento físico.

A. Esta Constitución reconoce y garantiza el derecho de los pueblos y las comunidades indígenas a la libre determinación y, en consecuencia, a la autonomía para:

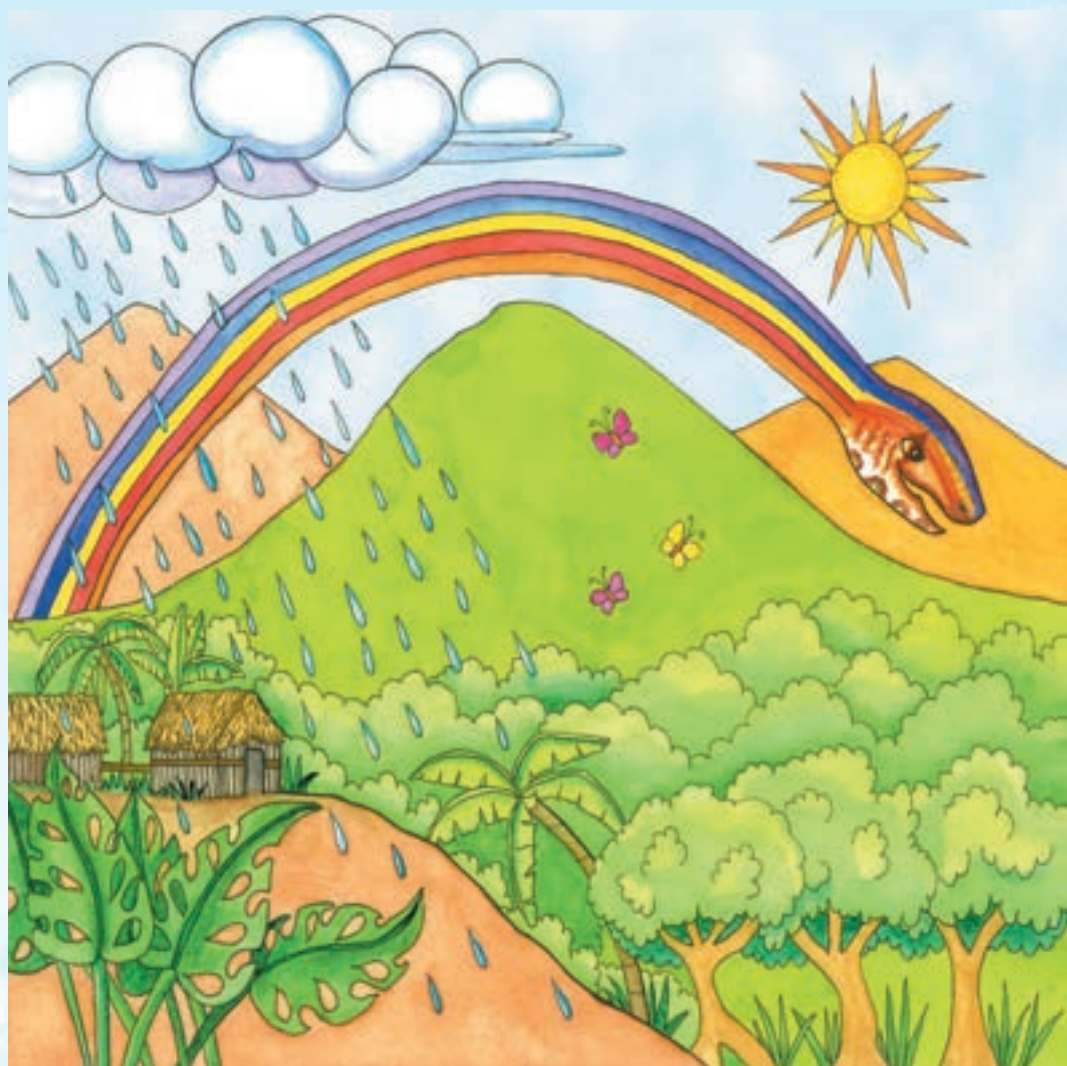
IV. Preservar y enriquecer sus lenguas, conocimientos y todos los elementos que constituyan su cultura e identidad.

* Extracto de la publicación realizada en el Diario Oficial de la Federación 02/08/2004

Juñ ch'älbilbä tyi lakty' añ ch'ol

*Libro de literatura en lengua
Chol de Chiapas*

Presentación

Este libro es producto de un esfuerzo más que la Dirección General de Educación Indígena realiza para dotar a las escuelas primarias de materiales escritos en lenguas indígenas, con la finalidad de contribuir al desarrollo de la lectura en la propia lengua de los alumnos.

En este trabajo, se integran una variedad de géneros literarios que han sido escritos y recopilados por maestros bilingües, quienes se han dado a la tarea de seleccionar las lecturas que más se acercan a la realidad lingüística y cultural de las poblaciones indígenas.

Por lo que, además de incluir lecturas creadas por los propios maestros de la región, se muestran aspectos representativos de la tradición oral, de tal manera que los alumnos tengan acceso a una literatura que recupere los valores, las creencias, conocimientos y formas particulares de ver e interpretar el mundo que les rodea, los cuales servirán para motivar a los alumnos a que lean en su propia lengua.

Pästyäl

Ili juñ jiñäch yambä iwuty ye'tyel tsa' bä yäk'ä tyi chajpäntyel jiñi Dirección General cha'añ Educación Indígena, melbil cha'añ mi majtyañ ajk'el tyi pejtyelel yotleltyak k'eljuñ tyi primarya, kome jiñäch e'tyijbäl muk'bä ik'äñob bajche' tyi ipejkäntyel yiki'oty tyi ts'ijbuntyel lakty'añ ch'ol jiñi xk'eljuñob.

Mi ipästyäl ili yonlel e'tyel ich'äjlibtyäk ty'añ tyempäbiltyäk, ts'ijbubiltyäk bä icha'añ xpäsjuñob jiñäch tsa' bä iyajkayob cha'añ tyi pejkäntyel ñumeñ läk'al bä tyi isujmllel ty'añ yik'oty pejtyelel imelbäl tyejklumtyäk.

Jiñ meku cha'añ, añ ja'el ochem ty'añ melbil bä icha'añob xpäsjuñob, yom mi yäk' tyi k'äjñel ity'añ lakñojtye'el, cha'añ che' jiñi xk'eljuñob mi imejlel icha'tyajob iñuklel ch'älbil bä ty'añ, ñopbäleltyäk, ña'tyäbältyäk yik'oty junjunchajptyäk bä tyi k'ejlel tyi ch'ämbentyel isujm tyi laklumal, jiñ meku mi kaj ik'äñob cha'añ mi ijambeñob pañämil xk'eljuñob tyi yuxchajplel k'äläl tyi iwäkchajplel ñojñaxambä k'eljuñ cha'añ la' ipejkañ tyi ty'añ.

GOLFO DE
MÉXICO

Tabasco

Veracruz

Oaxaca

GOLFO DE
TEHUANTEPEC

Campeche

Salto de Agua

Palenque

Tila

Sabanilla

Tumbalá

Valle de Santo Domingo

Chiapas

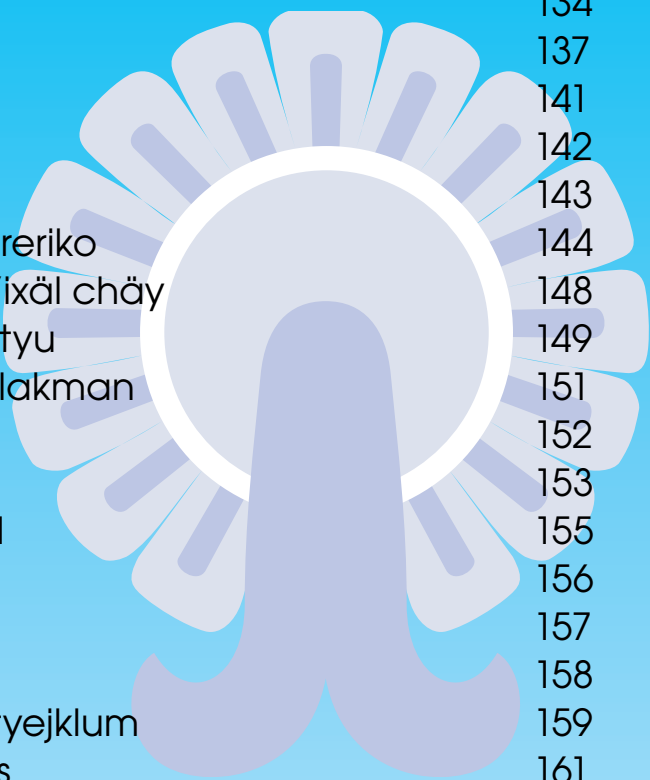
Índice general Päsoñib

Aläjachaj	14
Púmp'uñ bä ch'ityoñ	16
Bajche' tsa' ijuluyob ik' lakpi'älob	17
Ña' tyäñtyel	19
Bets'eak'	20
K'extya k'äbäl	21
Xbäk'eñalälob	22
Tyik'ojel	23
Juntyikil ch'ityoñ tsa' bä Päñtyäyi tyi chajk	24
K'ay cha'añ e'tyel	25
Xujch' ty'ul	26
Tye' eltyak	28
Che' bätša' lotyäntyi juntyikil wiñik	29
Ña' tyäntyel	31
Bets'ealk	32
Woli tyi k'extyiyel pañämil	33
Juntyikil ch'ityoñ ma' añik mi ijak' beñ	
lty'añ ityaty iña'	34
ltyik'ojel ñojpasarojob	35
K'iñ tsa' päñtyäyi tyi bätye' el	36
K'ay ch'añ tyikwal	38
X-ixik tsa' bä iyajñesa yälobil	39
Tsa' majli lakchubu'añ	41
ltyejklumob lakñojtye'elob	42
Ña' tyäñtyel	45
Bets'ak'	46
Ik' abä'ob lajkolibalob	47

Tsa' bä k'uxle tyi me'p'	48
Tyik'ojel	49
Che' tyi yoralel päk'	50
Tyi iskwela mi apijtyäñtyel	52
Xbäk' tyesa bajlum	53
Tsa' tyili kñopjuñ	54
Bajche' mi ik' ajtyiñob yijñam wajali	55
Ña' tyäñtyel	57
Bets'e ak'	58
Bajche' tsa' tyiki ja'	59
Chukoch ts'ak jiñi pajäy	61
Xch' okob mach bä añik mi iñope pechom	62
Xpekej	64
Yuwilel Päk'äbal	65
Iyesomal ijk'al xñek	66
Mi kmulañ klumal	69
Ña' tyäñtyel	70
Bets'e ak'	71
Tyok' o eskelawoñ	72
Tsa' bä ibuchtya lukum	73
Imajtyañ kumparejäl	74
Lakch' ujuña'	75
K'ay cha'añ tsäñal	77
Wajali lakpam mi lakäk	78
Che' mi ityijkuyelob lakña'ob wajali	79
Tyi päyol ja'al	81
Imuj pañämil	82

Lañtyäl/lakbäk' tyäl	84
¿Chuki ipächälel iliyi?	85
Laktyijk'el tyi k'eljuñ	86
Bajche' tsa' koliyob lakpi' älob tyi xibä	87
Ña' tyäñtyel	91
Sajk' tsa' ilaj jisa chubu'añ	92
Joch' ixim	95
Tsa' bä ch'ojle tyi lukum	96
Ty' oxja'	99
Buty' ja' lel	100
Mi lakoltyañ tyi k'eljuñ mach bä yujilik	102
Bajche' tsa' kuxtyiyi ja'	103
Ik', tyokäl yik' oty ja'al	105
Ik' äk'al tyäk' iñ	106
Na'tyäñtyel	108
Bets'eak	109
Jump'ej bä k'iñ, ak'älel che' bä tsa'	
tyojm ichu' pañämil	110
Tsa' bä ijulu chuch	113
Iña' al ixim	114
Ajaw	115
Xmajtsijelob tyi Karñabal	117
Jisil mi lakts' okbeñ ity' añ lajkolibalob	119
Che' bä ma' añik k'iñ uw	120
Bets'e ak'	121
Laktyatyob mi ik' ajtyiñob ja'al	122
Tsa' bä ipulu chityam tyi sibik	124
Kapityañ yik' oty motyoma	125
Bajche' tsa' p'ojli ek'	126
Juch'bäl	127
Majki ityaty jiñi bajlum, wax yik' oty mis	128
Tyijikña mi kubiñ	129
Bajche' mi lajkäntyañ jiñi xk'aba	130

Ña' tyäntyel	132
Bets'e ak'	133
Chäkbajlum	134
Ityejchibäl k'iñ tyi tila	137
Lajalba yujtyibal ti'an	141
Ña' tyañtyel	142
Bets'eak'	143
Bajche' tsä' ujtyi jiñi pereriko	144
Wiñik tsa' bä imäsa ch'ixäl chäy	148
Che' mi imelob k'iñsantyu	149
Yotyoty uw, k'iñ yik'oty lakman	151
Misujel	152
Xkolmäjel winik	153
Jatyety mi apás klumal	155
Che' mi ik'uxonla ajk	156
Ña'tyäntyel	157
Bets'e ak'	158
Ik' abä yopom yik'oty tyejklum	159
Wiñik tsa' bä ipulu itsuts	161
iñopbäl latyatyob	162
Ñopjuñ	163

ALÄJACHAJ

La' wujilbä cha' añ añäch ijachaj jiñi lakmam?.

Mach abi yomik mi la'pi'leñ tyi aläs jiñi lakmam che' bä woli tyi lejmel, tyi tyojmel tyi bij o tyi matye' el. kome ityajol mi imich'añ che' bä woli isäklañ iwe'el ya' tyi ijobiñal kolem tye', kome iwe'el jiñi chäpajty, ajluk che' bä bajche' alä p'oktyäk yilal. Jiñi chäpajty yoma chächäk tyi k'elol, weñ boy ipaty. Jixku ajluk ts'itya tyam bajche' cäpajty, che' ja'el yäxbäñañ tyi k'elol. Mi yälob laktyatyob wajali che' woli tyi ñumel ñuki ik' o ja'al, mach abi chän yomix wa'akñayonla tyi matye'el, tyi bij o tyi cholel, kome ityajol che' mi ityojmel ili lakman bäk'eñ mi ijompulonla.

¿Bajche' isujmlel ijachaj?, che' bä ma'añik mi ise'tyaj iwe'el, o mi wén tyam tsa' ochi tyi jo'biñal tye', jiñ abi cha'añ mi ityojmel, kome muk' abi imich'añ. Che' bä ts'äy, ts'äy, ts'äy ts'äy, ty'es che' mi ityojmeli, tyoj jajwel abi jiñi kolek chä'tye' bu'ultye' o tsu'umtye' chu'tyäk. Jixku che' jiñi, ya' meku mi ikäy ijachaj, che' mi iñumelob lakpi'älob mi ilotyob ili aläjachaj woli bä ak'el. Mi yäl ja'el ili lakerañ Mikel Muriño, chukul bä icha'añ aläjachaj cha'añ añäch abi wajali tsa' ijisa lakpi'älob jiñi lakmam.

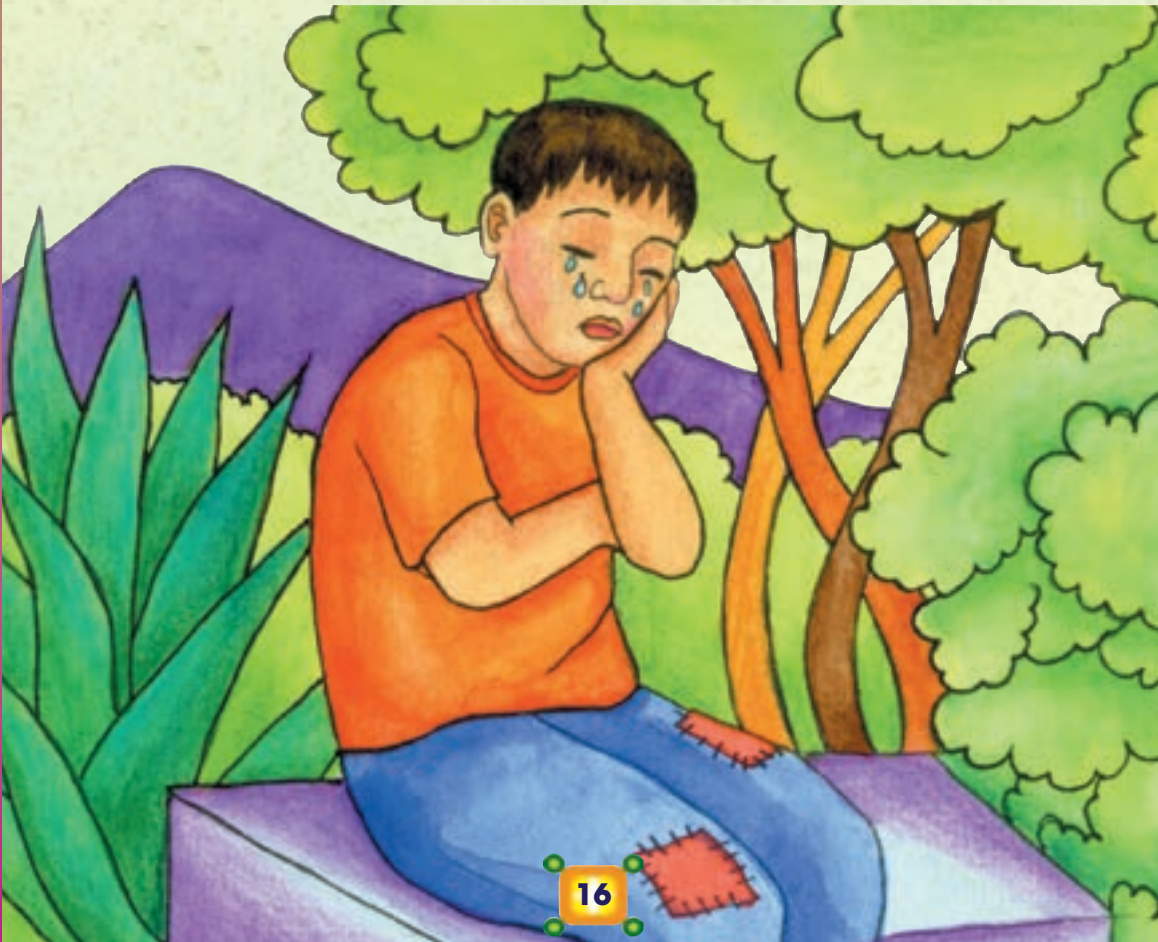
Woli abi ity'ojob tye'lal ya' tyi tyi' yotyoty, che' ja'el ya' abi wa'altyäk tye'i. Che' bä tsa' kaji tyi tyojmel lakmam: ty'ees che' abi... lem che' abi.- Tyoj jajwelob abi ili lakpi'älob pejtyel yik'oty iyälobilob. Che' ja'el tsa' abi lejmi k'ajk ya' tyi pam yotyoty.

Ña'tyañ awik'oty xpäsjuñ o machki jiñi k'ajtyibeñ atutuch o atyaty aña' chuki yambä mach yomik mi lakpäsbeñ jiñi lakmam che' woli tyi tyojmel o tyi lejmel.

P'UMP'UÑ BÄ CH'ITYOÑ

C hukoch tsa' la'bajña käyäyoñ,
mi kloñjoyk'el kpaty ma'añik majch tsikil,
añoñ tyi ch'äjkel yik'oty tyojmulil añoñ
che' mi isäk'añ cha'jiñjach tyojmulil.
Mi ityo'o ñumel k'iñtyäk ma'añik majch mi
jk'el chukoch tsa' tyiliyoñ ila tyi mulawil,
jalächix mi inumel ak'älel, imuk'ix ityilel kuk'el,
ya' baki kch'ujlel, kbäktyal antyi wokolil.
Chukoch mi iputs'tyañoñob tyi kbijlel,
tyojmulil, uk'el tsa' tyiliyoñ tyi jontyol bä
pañämil, chukoch wäle añoñ tyi bajk'el,
bajk'el muk'oñ, che'jiñi mi ksajtyel tyi
mulawil.

BÄCHE' TSA' IJULUYOB IK' LAKPI'ÄLOB

A ñ abi wajali cha'tyikil lakpi'älob, joyk'iñ abi añ iwokolob kome tyi ja'jabil mach abi añik mi ik'ajob ixim. Muk'äch abi iloñ melob kolem cholel, weñäch abi mi ilon kolel che' mi yujtyel ipäk'ob iyäk'ñañob.

K'älä che'mi ikajel tyi jañ lon yäxpamañ abi kolem cholel, loñ tyijikñayob ili lakpi'älob che' bä mi ik'elob yuts'atylel, iweñlel icholob, kome yujilob cha'añ muk'äch kajel ik'ajob ixim, yujilob cha'añ ma'añik mi kajel wi'ñal.

Jiñ abi tsa' che' wolix tyi jajch, che' wajtyañix, muk'ix abi tsa' ityilel ñuki ik' ilaj yäsañ ili cholel, limiii... abi mi ikäytyäl itye'el ixim tyi lum.

Che' jiñi tsa' abi cha' k'otyti yoralel chobal, pak, ak'iñ cholel, chaku cha' yäxpamañ abi kolem cholel.

Tsa'ix ameku kaji iña'tyañob:

¿Bajche' yom mi lakmel jiñi lakchol?, pejtyelächix ora muk'onlaj tyi mäh ixim, che'ix bajche' mach lakujilix e'tyel yilal, kisiñtyikix yubil che' bä xopkuchul ñumel lakcha'añ koxtyal tyi bij tyi ja'. Jiñ cha'añ mi ikajel lakmajlel lajkäñtyañ lakchol, mi lakch'am majlel lakuloñib.- che'ob abi.

Che' jiñi tsa' abi majliyob ikäjtyañ ichol, tyi yuxp'ejlel k'iñ tsa' i meku abi kaji tyi mäjkel pañamil, cha'jäplayix abi tyi ajñel tyokäl, chejekña abi tyilel ja'al yik'oty ik'. Tsa' meku kaji ichajpañob ibä, wa'alob tyi yojlil cholel, che' ja'el wän letsemix abi ichikiñ aja juloñib, che'jachix abi ju'ukña tyilel ñuki ik', tyop'law abi tyilel ik'äs tye'el ixim. Che' jiñi tsa' abi ka tyi k'otyel sutyuty ik' ya' tyi mal cholel: jäääp, wilwilwil che' abi tyi wijlel sutyuty ik', che' jiñi... ty'ooos abi che' xtya'chikiñ juloñib, tyomokñaj lok'el ibu'ts'il tsonchij. Näch'äkña abi tsa' majli ñuki ik'. kome ili ik' añäch abi isujmllel chukoch mi iyasañ cholel, che' ja'el mi yälob lajkolibalob wajali, woli abi tyi k'ejlel lakpusik'al, cha'anjach abi yom ik'ejlel lakwokol. Che'äch tsa' ujtyiyob ili lakpi'älob, jump'ej bä k'in weñ tyijikñayob abi tsa' käleyob, kome tsa'ix abi kaji tyi weñ kolel yiximob, k'äläl mi k'an-añ, k'älä mi päkob, kälä che' mi ik'ajob. Ili lakerañob tsa'ix abi kaji iweñ k'ajob ixim, tyi ja'jabil muk' abi ibujty'esañob kalem otyoty, muk'ix abi ichoñob ixim, ya'ix abi mi ik'otyelob lakpi'älob tyi majañ ixim, tyi mähn ixim ya' tyi yotyotyob ili wiñikobi. Utsa'atyax abi mi ik'ajob säkwal ixim, k'änäl ixim, chäkchab ixim che' tyi sijomal o tyi ñojal cholel, che' abi tsa' ujtyi bajche' jiñi.

Wechel bä tye'
ts'äyäkña bajche' achoj
che' weñ mich'
mi k'okbeñ iyej
laktyaty jom.

Yujil misujel
mach misujibik
mi ija'ts'onlaj,
Jäp mi iñumel
tyi aty'el
ma'añik mi ak'el

Yujil ts'uts'uñtyel
sumukax iya'lel
ik'selañ ipixel
isumuk tyi k'uxol
ipaty tyokol mi käytyäl
ibixetyik mi ik'uxyäl

Junkojty chäy tsa' imäsa lukojib, tsa' käle tyi ibik'.
Che' tsa' imäsa tsa' ts'uy käle tyi mal its'ujk.
Tyi its'ujk ts'uyul tsa' käle, ts'uyul tsa' käle lukojib tyi ich'och'.
Ts'uyukña tsa' tyujk'an tyi lok'el tyi mal ja' jiñi chäy.

Che' bä yoralel chobal añtyäk ts'usub tsok'ol tyi yäk'il ts'usub, weñ tsaj ts'usub, mi imäk' xtsep ts'usub

Juch'u, juch'u ixim tyi ña'atyuñ juch'u, juch'u, juch'u ich tyi ch'ejew juch'u.

Mi imäk tsajbä ts'usub mi ma'añik k'añ ts'itya suts' suts' awuty mi amuts' xtsep ts'usub tsa' itsok käyä its'usub suts' bä.

Juntyikil x-ixik tsa' isube xch'ok, juch'u, juch'u tyi orajach ili ich, kome yoralelix mi lak'ux lakwaj.

K'EXTYA K'ÄBÄYEL

Lli ts'ijbubil bä ty'añ jiñäch iyesomalob xchumtyälob ya' tyi Ty'ulija', tyi Säklumpa', tyi Tyamäpa' yik'oty ja'el yantyakobä lakpi'älob che' mi melob iye'tyel.

Wajali che' bä mi ityechob ye'tyel laktyatyob ñaxañ mi komo alob yik'oty iyalobil, ipi'äl tyi chumtyäl o lajalob bä jol ik'aba.

Che' tsa'ix iweñ ña'tyayob bajche' mi kajelob tyi chobal muk'ix iña'tyañob majki ñaxañ mi tyech ichobal mi jiñ ñoj pasaroj, askuñäl bä o mi jalatyatyäl.

Mi jiñ laktyaty Tyeku ñaxañ mi ityejchel ichobal, yä'äch meku mi laj majlelob xkotyayajob. Jintyo mi yujtyeli mi k'axelob tyi cha'añ yambä, kome chä'äch ñopbil icha'añob k'äläl tyi tyejchibal ikolelob.

Mach kojikach ili chobal, yik'oty ja'el pak', ak'iñ o poryal, mel yotylel ixim, k'ajbal yik'oty tyi mejlel lakotyoty.

Ili komo e'tyel jiñäch ik'aba k'extya k'äbayel kome muk'ach ichobejtyañ jiñi k'äbäl cha'añ mi cha' koltyäntyel ja'el iche' mi iñuk-añ cha'añ mi bäk'-ujtyel jiñi e'tyel. Kome che' ibajñel ili iyum e'tyel ma'añik mi jojmel yilal.

XBÄK'EÑ ALÄLOB

Jump'ej bä k'iñ woli ityilelob uxyikil alälob xtseltal, tyi k'eljuñ läk'äl ya' tyi xch'ich che' mi isubeñob, chukul tyi Chi'lum.

Che'jiñi tsa' wa'le junkojty karuj baki woli ktyilel, jiñi xñijka karuj kaxlañ yom ipäytyilel o yom iletsañ tyi mal ikaruj cha'an orajach mi ik'otyelob tyi yotyoty ili xk'eljuñob.

Letsenkula.- che'eñ jiñi kaxlañi, mach yomobik letsel ili alälobi, kome ma'añik woli iña'tyañob chuki woli isubentyel.

Tsa'ix kajiyob tyi wälwälty'an, tyi bäk'eñ, tsa' kaji ik'ajtyibeñob ibä: MJAJKI JINI KAXLAN, chuki yom wäle, che'ob. Jixku joñoñ woliyäch kubiñ chuki woli yälob, kome ts'itya kujil aja ity'añob, jiñcha'añ tsa' ksubeyob: "mojanla ya la yik'ex bäjel" cho'oñ...

Orajach tsa' ijak'äyob: ixäch majlel lakpi'äli, konla tyi letsel, che'ob.

Che' meku jiñi tyijikñayob tsa' ochiyob tyi mal karuj, k'äläl tyi yotyotyob.

Tsa' kaji kña'tyañ, ¿chukoch ili alälob mi ibäkñañob kaxlañ?, jiñba mi ibäkñañ karuj, jiñbä mi ibäkñañ ichañlel kaxlañ, jiñba yespejulel iwuty, o chuki mi ibäkñäben. Yom mi lakña'tyañ, chukoch orajach mi ijak' che' bä mi lakpejkañob tyi ity'añ?

Mach weñik mi awäk'eñ ik'ux
ikolobäl apäk' ixim jiñi amuty.

(kome muk' abi ibok alä ixim
jiñi xwachiñ).

Mach weñik mi acha'leñ ts'ämel
che' bä weñ tyikawety tyi e'tyel.
(ame ochik ak'amijel)

Che' bä woli tyi uk'el
jiñi xbijmuty, yom tsajälety.
(Ame ik'uxety k'änchoj)

Jisil mi la'jul jiñi
xpujyu' yik'oty xtya'jol.
(mach abi muk'ix itsiktyiyel
laktyäk'iñ)

Mach yomik mi amäk'e
lojbä ja'as che' bä
woliyety tyi kolel.
(kome loj abi mi
ityilel awaläl).

JUNTYIKIL CH'ITYON TSA' BÄ PÄÑTYÄYI TYI CHAJK

Jump'ej bä k'iñ, juntyikil ch'ityon tsa' tyujk'äntyi majlel tyi cholel, mach abi loñyomik majlel kome weñ najty ili cholel yik'oty weñ kabäl o'k'ol.

Ili ch'ityoñ ik'jexañ abi majlel itseñek tyi xämbal, tyi yajlel, tyi ok'lel ya' tyi ibijlel cholel, che' ja'el jäk'jäk'ña abi majlel tyi uk'el.

Che' jiñi tyi orajach abi tsa' tyili ñuki ik' burukña jachix tyilel ya' tyi ibijlel cholel, tyi orajach abi tsa' ty'añ sajtyi ubi ch'ityoñi. Che'jiñi tsa' kaji tyi melpusik'al: Chukoch aja bajche' iliyi, baki tsa' bäk'tyili aja ñuki ja'al, ñuki ik', baweñ jamäl tsa' che' bä tsa' tyiliyoñi, baxki tsa' majli ja'el ili kch'ityoñi, che'abi wiñik.

Ja'el ch'ityoñ tsa' abi k'oty ijoptyaje xiba xkuj, tyi orajach abi tsa' letsy tyi kolek k'uchul bä tye' jiñi ch'ityoñ.

Lemlemem... kiliñññ ! tsa' tyojmi aja chajki, tyojajwel abi kolek tsu'umtye', päk'ächek'el abi tsa' majli xibä xkujtyäk. Che' abi tsa' pañtyiyi tyi chajk ubi ch'ityoñ bajche' jiñi, tyi kajach cha'añ woli iwera tyuk'äntyel majlel tyi cholel.

K'AY CHA'Ñ E'TYEL

Ya' tyi kotyoty, che' mi jk'otyel
mi jkoltyañ kña' tyi e'tyel, mi
ma'añik mi kcha'leñ pechom
bäk'eñ mi ijats'oñ.

Mi kcha'leñ luchja' ijuch'bal,
che' ja'el misujel yik'oty si'bal,
mimäl'añikmi kja'k'e mi ija'ts'oñ
mi ma'añik mi kja'k'e mi iyä'leñoñ.

Che' bä tyi k'eljuñ mi jk'otyel
ktyaty mi jkoltyañ tyi e'tyel,
mi ma'añik mi kja'k'e mi iyäleñoñ
mi ma'añik mi kja'k'e mi ija'ts'oñ.

Che' bä wiñayoñix mi kubiñ
mi yäk'eñoñ kña' chubu' añ,
mi komtyo mi kubiñ mi jk'ajtyiñ
tyijikña mi kubiñ mi isäk'añ.

M

i yälob añ abi lakña' weñ bäk tyi päk'ol koya',
xwelux yik'oty xrechuka ya' tyi paty yotyoty; che'
ts'itya ñukix ili päk'äbäl junp'ej b'ä k'iñ tsa' ik'ele
tyurtyuryak iyopol jiñi koya' yik'oty xrechuka.

¡Jiii!... wolix ik'uxbeñoñ muty ili kpäk'äb, la'tyo kweñ
mäk.- Che' abi. Tsa' cha' ñumi tyi chap'ejlel k'iñ
kome loñ yomix xkulantyaj tsa' yubi, tsa' meku icha'
k'ele ixujk'uñtye'eljax ya'añ koya' yik'oty xrechuka.

Tyi jimbä k'iñ tsa' weñ letsi k'ajk tyi pusik'al, jobjobña
lemlemña abi ñich k'ajk tyi pusik'al. Tsa' meku kaji
yäleñ yalobilob: ma'añix mi la'käñtyañ imal lajkoral,
tsa'ix ilaj k'uxu xtyañkach muty, xpajol ak'ach o
pech.- Che' abi tyi a'leya. Ili lakña' mach abi añik
tsa' yajpi k'ajk tyi pusik'al jiñ cha'añ junp'ej abi ak'älel
tsa' ikäñtya ikoral, ya' meku tsa' iyila che' abi bajche'
aläch'ityoñ kotykytyña woli ixuty' jiñi iyopol koya'
yik'oty xrechuka. ¡Aweno! ya tyäwäletytyo la'tyo
säk'ak pañämil.- Che' abil.

Che' tsa' säk'a tsäytsäyña abi ipusik'al lakña'. Che' jiñi
tsa' meku imele iyak rus, tsa' ityek ts'äpä tyi yojlil
ipäk'äb yik'oty tsa' iboño tyi tya'chäb, tyi yojlil ak'älel
tsa'yubi lakña' we'ekña x-oñel ya' tyi mal ipäk' äb, jiñi
abi tsa' alächächäk ty'ul woli yä'leñ rus ch'eli:

¡Lok'eñ ya'i ame kbajbeñety!... lok'eñ ch'oñ ma'añik
mi awubiñ, machi xkojkety, ame xpoch'iñety,...
¡machäch añik mi ajak' ilojk'!.- Che' abi tsa' ipoch'i.
Ts'uyul ik'äb tsa' käle tyi tya'chäb.

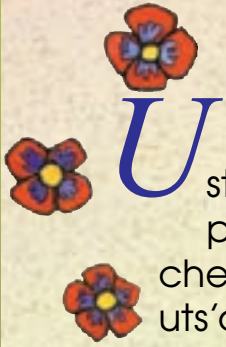
¡Kolbeñon kalä k'äb ame kpuchkuj añi' che' abi ty'ul! lcha' puchkuj rus, ts'uyul abi ik'äb. ¡Koloyoñ! ame kläp ty'uchtyañety.- Che' abi.

lläp ty'uchtyañ ts'uyul tsa' käle tyi rus. ¡Kolo kok! ame kboty tyek'ety, iboy ty'uchtyañ ts'uyul yok tsa' käle. ikoloyoñ machme woliyoñik tyi alas ame kxom k'uxe añi'.- Che'abi. Tsa'abi ixom k'uxu, ñäp'ä meku tsa' käle tyi rus tye' k'äläl tsa' säk'a.

Ya'ix meku k'otyel lakña'... ¡Ajiii! aja jatyety kälä tyaltyo ak'ixñi- jib kome lu'lu'ñayety tyi tsäñal mi kilañ.- Che' abi lakña' tsa', majli ityikwesañ alampre. Che' jiñi chäk uyañix tsa' ibilñusabe tyi jajp iya'. ¡Jaju, jaju, jaju!.- Che' abi we'ekña' tyomokña majlel ibuts'il iya' tyi ajñel tyi matye'el. Che' meku tsa' yajpi ñich k'ajk tyi pusik'al lakña' bajche' jiñi.

U sts'atyetyax mi kilañety tye'
pejtyelex ch'ujtye', makulistye' o chä'tye',
che' mi ik'extyäyetyäk ayopol
uts'atyax yäxlimälñ tyi k'ejlel.

Che' bä woliyety tyi ñich, mi kweñ mulañ
kome chäk welañety mi kilañ,
che' mi iwejlañety ik'
xojkña añich mi ksik'.

Che' bä weñ kabäl tyikwal mi
kmajlel kñusañ k'iñ tyi aye'bäl,
pejtyelex x-e'tyelob mi isäklañetyob
awäxñälel mi ik'elob awäxñälel
mi imulañob.

CHE' BÄ TSA' LOTYÄNTYI JUNTYIKIL WIÑIK

Tsa' abi ujtyi wajali, yäk abi juntyikil wiñik che' bä woli tyi xämbal majlel tyi ak'älel ya' tyi ibijlel. Loñ we'ekña abi majlel tyi oñel ya' tyi bij:- wä'ma tyilel ilayi che'abi yälol.

-¿Majkiyety baki añety?- che'abi xyäk'äjeli.

-Bä joñoñ tsa'i... ma'añix mi akäñoñ mi apojmel, che' abi yälol.

Jiñäch abi iyijñam tsa' ilon ubiyi.

Baki añety cho'oñ, pijtyañonku, che' abi aja wiñiki. Tsa' abi icha' ubi ty'añ: bejla'ku ilayi, ujbä'añ aja biji, mach meku yajleñ, ya' me añ ja'i, ya' añ joyomi,- che' abi aja iyijñam.

Chejekña abi ja' woli tyi ñumel,

-Subuku abä, bajche' mi jk'axel ila tyi kolem ja'i, che' abi aja wiñiki.

Tsa' abi icha'jak'ä x-ixik: jocho awex, jocho abujk yik'oty awaläwex, che'jiñi mi awäk'eñoñ kch'ämbeñety k'axel, ya'tyo mi käk'eñety tyi junwel ja'i che' abi.

Jiñi wiñik tsa' abi ijocho iwex ibujk, tsa' abi iyäk'e tsa' iloñk'ele iyijñami.

Jixku iyijñam che'tyo abi seltyäl ikolem pixol.

Tsa' kaji tyi k'axel ity'um aja kolemja'i: ty'uñkuññ... tsa' yayli ty iwejlib ja', ya' abi añ kolem tye'i ya' tsa' k'otyi ibänmek', ya' abi lutsul tsa' säk'aj pañämil, tyo'o chakaj abi lakpi'äli.

-Tsa' kaji ik'el che' säkix: alä pa' abi a baki lutsul. Jixku ibijlel poj che' abi laktyäl, xoxoptyäk iwex ibujk.

Che' abi tsa' ujtyi wajali lakpi'äl bajche' iliyi, mach abi weñik mi lakap kabäl lembal.

Che' mi yäl laktyaty:

Wañ Arkus Lopes

Tyi Islaj.

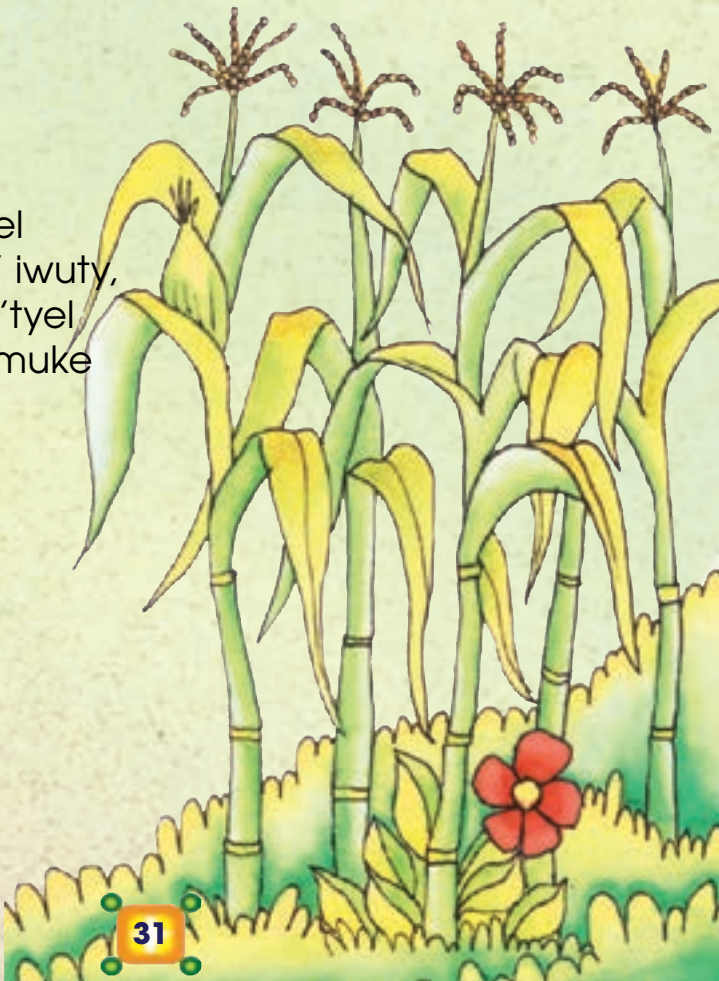

Japaj mi iletsel
Japaj mi ijubel

Mi ak'éch junts'ity aya'
mi iyochel ojilil
mi ak'éch yambä aya'
mi ilaj ochel.

Añ ichikiñ bajche'
tyaty wakax,
añ iyok bajche'
kolem am.
P'ijlistyik bajche'
aläbajlum,
mi isijty'el
baki mi its'öp
iñi' yäkuxañ.

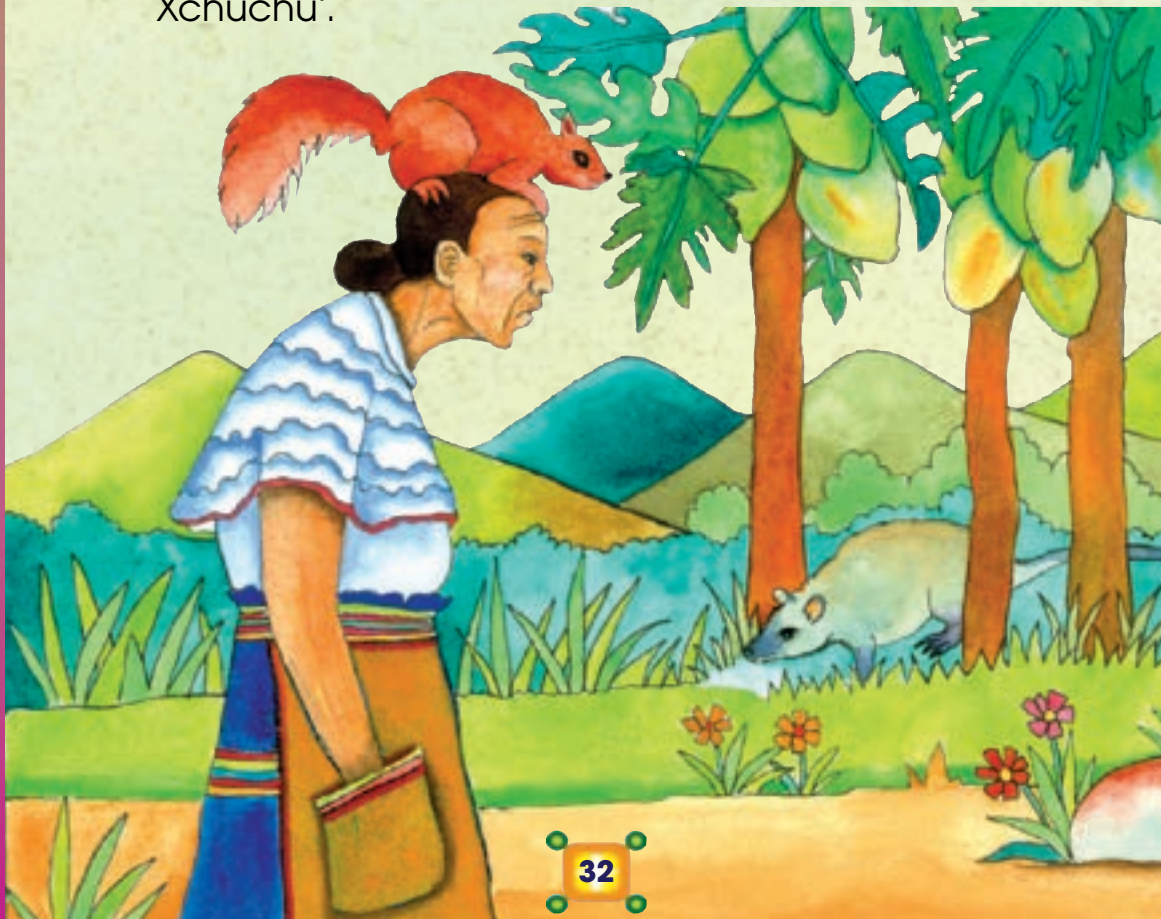
Tyi k'iñil mi iwäyel
kome weñ su'ts' iwuty,
tyi ak'älel yujil e'tyel
che' bä uts mi imuke
yejk'ach.

BETS'E AK'

X chuch k'ächäl tyi chañelal ijol Xchuchu',
tsa' kaji yu'biñ ch'och'och'o, ch'och'och'o,
che'eñ jiñi chuch tyi iñi' uchuñtye'
jixku Xchuchu' tsa' ich'o julu chuch,
ya' tyi uchuñtye' ba'añ chuch,
ya' päkäl ja'el ñoxi uch.
Jixku chuch k'ächäl,
ty'uchukña ich'uch'uk'el
jiñi uch yik'oty xchuchu'.
X chuchu' tsa' kaji ich'uch'uk'el
tyi chañ ya' baki añ uch, chuch,
jixku ya' baki añ chuch, uch
ya 'añ ja'el sibikchuch tsa' ik'ele
Xchuchu'.

WOLI TYI K'EXTIYIEL PAÑÄMIL

W

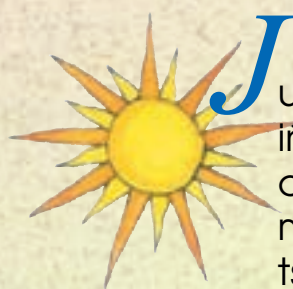
äle wolix ilaj k'extiyiel pañämil, che bajche' jiñi xch'aklib bä mi isubeñob wajali, kome juntyikiljach iyum, jiñäch bajche' Jesus Orteka, tsa' bä puli tyi abiyon, kome añäch iyabiyon mi ñijkañ ñumel bakijach yom numel.

Jiñi ilum wajali jiñäch: ch'aklib Awa Klara bä tsa' yotsäbe ik'äbä, isla, tonkonara, Punta Raba, Tortukero, Sapote, Xumulja', Joyolja', Enkanto, Ch'ibolja, Xanabilja', Ejipto, Ty'ulija', Ch'ujtyeja', Ñojpa' K'älä tyi Sañ Wañ.

Weñ kalem lum tsa' imäktya ili ñox Orteka, jiñix yom ilaj mäktyañ pañämil wajali. Che' bä tsa' chämiyi, tsa'ix meku kaji tyi k'extiyiel, kaji tyi julelob yoñlel lakpi'älob, tsa' kajiyob tyi k'ajtyiya lum, tyi letyjob, tyi chumtyälob, tyi e'tyelob. Jixku wäle ma'añik woli iñäjch'elob jiñi lakpi'älob, che' ja'el wolix iweñ p'ojlelob. Jiñ cha'añ Jäp'äxu'ty'ulix woli imelbeñob ilum kaxlañob.

JUNTYIKIL CH'ITYOÑ MA'AÑIK MI IJAK'BEÑ ITY'AÑ ITYATY IÑA'.

Juñtyikil ch'ityoñ ma'añik mi ijak'beñ ity'añ ityaty iña', jump'ej bä k'iñ tsa' pu'ts'i majlel, weñ ch'ijiyem abi tsa' käleyob ityaty iña', kome ma'añik tsa' iña'tyayob baki bä lum o pañämil tsa' majli o mi añ majki tsa' itsänsa. Tsa' abi ipu'ts'tyesa majlel k'eljuñ tyi iskwela che' bä añjaxyo waxäkp'ej ija'bil, kome ma'añik mi iñojch'ujbiñ chuki mi isubeñtyel tyi yotyoty. Jiñtyo tsa' ñumi jo'p'ej ja'b, tsa' kaji ik'elob jiñi ityaty iña' ya'ix cha'k'otyel ili ch'ityoñ, iyujilix abi ijapol lembal, ñumeñ bäbäk'enix abi mi imel ibä.

Muk' abi ilekosu'beñ ityaty iña' che' bä yäk o k'ixiñ mi ik'otyel tyi yotyoty. Jump'ej bä k'iñ tsa' cha'majli tyi ñajtyäl yik'oty imich'ajel, tsa' abi chak'oty tyi weñ lemoñel. Tsa' meku ityajbe yoralel, che' bä tsa' k'ajtyiyi yoj tyi ilemoñel, kome weñ tyikäw abi k'iñ che' tsa' majli tyi ts'ämel tyi ityi' kolem ñajb: ijäp chok ibä tyi mujkulja'.

Che' bä tsa' lok'i tyi pamja' xpo'ts'ix ameku wokolix abi tsa' k'oty ya' baki jijlem, tsa'ix abi kaji iña'tyañ ityaty iña' tyi yotyoty.

Juñtyikil abi lakña' xsubty'añ yos tsa' tyili ikäy k'älä tyi yotyoty chukbil abi tsa' k'älä k'oty. K'älä wäle chukbilix mi iñumel ya' tyi Palenke, wechk'echel icha'añ kitaraj tya'k'iñ... tya'k'iñ... koltyañoñla.- Che' mi yäl ñumel. Che' tsa ujtyi bajche jiñi.

ITYIK'OJEL ÑOJPASAROJOB

Jisil mi yälob che' mi xityil mi lakotsañ tyi chim jiñi wajtyañ che' kojaxyo mi laktsep kome muk' abi iyajlel ikuch jiñi cholel.

Mi yälob mach abi uts'atyik mi ibuchtyañ yokejty jiñi ch'ityoñ kome jiñäch isujmlel che' mi puts'el yijñam; lajal ja'el che' mi lakñusäbeñ lakbä chuku k'uxbil tyi jajp bojtye'.

Mi yälob tyi ityik'ojel ñoxob mach abi weñik mi laktyuch' ty yal lajk'äb jiñi xtya'jol kome ma'añik mi tsiktyiyel laktyak'iñ yik'oty lakwaj laksa'.

Añ ijisilel che' mi wiñik mi jul jiñi xpujku' kome tyeñe wa'wañajax abi tyi xämbal ñumel, yik'oty ma'añik mi jalijel yijñam tyi yotyoty muk'bä ityajtyak jiñi wiñik.

K'IN TSA' PÄNTYÄYI TYI BÄTYE'EL

Wajali che' tsa' tyejchi pañämil añäch abi cha'p'e jiñi k'in, añ abi askuñäl yik'oty ijts'iñäl. Jixku jiñi askuñälbäyi tsa' majli tyi sek' tye' kome k'elel abi icha'añ cha'b ya' tyi iñi' kolem tye'. Jixku ijts'iñäl tsa' abi ibajña k'äñ ipusik'al, tsa' itsäkla majlel iyäskuñ.

Che' bä tsa' k'otiyob tyi ye'bal kolem tye', tsa' kaji tyi letsel askuñälbäyi, ich'amä letsel ijachaj.

Che'jach abi wa'al tsa' käle ijts'iñäl tyi ye'bäl kolem tye' kome añ abi iyesomal. Che' jiñi tsa' abi kaji ilome ch'ab: tojk', tojk', tojk', che' abi aja jachaji.

-Che' tsa'ix ityaja cha'bi, tsa' abi kaji imäk'e.

-Chokbeñoñ tyilel ja'el che'abi ijts'iñäl.

-Chaku ya' tyileli, chuku meku, che'abi jiñi askuñälbäyi, ijäp chokbeñ jubel cha'b k'älä tyi lum.

Tsa' abi kaji ibäk'mel iyäk ijts'iñäl, kome mach abi yomik ik'e yäskuñ, jiñ cha'añ tsa' kaji iwolxiñ itya'chäblel cha'b, tsa' abi ipäntyesa tyi bäj. Jixku iyej baj tsa' yotsabe ityulmal xbäkch'ib. Tyi jumuk'ach tsa' ujtyi, tsa' yotsa tyi ye'bäl jiñi tye' ya' baki k'ächäl iyerañ.

Che'jiñi tsa' kaji tyi e'tyel tyi orajach jiñi bäji, äjch', äjch', äjch'

che' abi tyi ty'añ ya' tyi ye'bäl kalem tye'.

-Chuki woli amel, chuki woli atyuñbeñ ili tye'i, che' abi iyäskuñ.

-Ma'añik chuki woli ktyunbeñ, wolijachix kboxbox ja'ts'beñ ili iwi', che' abi.

Tyi cha'jumuk'äch... äjch', äjch', ääjäjch'

Tyi cha'jumuk'äch... äjch', äjch', ääjäjch' lijim che' abi tsa' yajli tyi lum kalem tye' ya' baki k'ächäl jiñi xmäk' cha'b.

Wisilp'íil abi tsa' majli ibäk'tyal, tsijkontyik abi ich'ich'el jiñi yäskuñi. Jixku jiñi wisilp'íilbä ibäk'tyal ich'ich'el tsa' meku sujtyi tyi bätye'eltyak. Tyilikña lok'el bätye'el.

Tsa'ix meku kaji ipay majlel tyi yotyoty, limikña majlel: Chityam, wakax, chijmay, wech, tye'lal, ujchib, ak'ach, muty, pech, xñakow, chäkmuty, xmukuy.

Che' tsa' k'oty tyi yotyoty... ke'ts'ekña k'otyel bätye'el. ¿Tyojile abi iña'... chuki tsa' ujtyi, baki añ äwäskuñ, baki tsa' akäyá ?, che' abi jiñi iña'.

Ma'añik tsa' jk'ele, che' abi.

Wäle tsa'ix atsäñsaj awerañ, che' abi imamaj tsa' abi kaji tyi uk'el, jiñ abi cha'añ tsa' lantya pu'ts'i tyi matye'el aja ili lakälak'i bajche' chijmay, wech, tye'lal, ty'ul, ujchib yik'oty yantyak bä añ bä tyi matye'el. Jiñi lakña' tsa' abi iloñopo ixä'ty ye'e tyi iñej jiñi tye'lal, che'jiñi jäjp' che' abi tsa' xujty'i, tsa' ts'ojki iñej jiñi tye'lal, che' abi tsa' ujtyi ja'el yantyak bä bätye'el mach bä añik iñej, jiñ abi lakña' yom ichuk tsa' yälä, jiñ abi cha'añ añ xbor jiñi bätye'el .Che' ja'el lañtyäl tsa' ochi tyi matye'el kome tsa' abi icha'le uk'el jiñi lakña'.

K 'AY CHA'Ñ TYIKWAL

Baki k'iñ añ tyikwal
che' tyi yoralel chobal,
baki yoralel chobal
che' bä añ kabä tyikwal.

Tyikwal, tyikwal, tyikwal
mi ilosksañ lakbu'lich.
Tyikwal, tyikwal, tyikwal
mi iloksañ lakbu'lich.

Bu'lich, bu'lich, bu'lich
mi iboy-esañ yok lakmachity,
bu'lich, bu'lich, bu'lich
mi iboy'esañ yok lakmachity.

Machity, machity, machity
bäk'eñ mi itseponla,
machity, machity, machity
bäk'eñ mi itseponla.

Lakpixol mi lajk'äne
cha'añ mi lakwejlañ tyikwal,
añ lakbujk mi lak'äne
cha'añ mi lakwejlan tyikwal.

X-IXIK TSA' BÄ IYAJÑESA YÄLOBIL

A ñ abi juñtyikil x-ixik tsa' bä iyajñesa lok'el iyalobil cha'añ ts'a mi ik'el. Juntyikil xch'ok yik'oty juntyikil ch'ityoñ. Ili alobob mach abi chãñ yomobix k'ejlel che' bä mi ik'uxob iwaj ityaty iña'.

Jump'ej bä k'iñ tsa' abi majli tyi chojkel tyi yojlil tye'el, kome mach yomix k'ejlel tyi yotyoty.

Jiñi alobob muk' abi ich'amob majlel iwuty tye' cha'añ mi chokob majlel ya' tyi bij baki woli iñumelob majlel, cha'añ mi ikãñ majlel jiñi bij che' bä yom cha' sujtyel tyi yotyoty. Jiñi cha'tyikil alobob, che' bä tsa' majliyob, tsa' ich'amäyob majlel ja'el ixim ya' tyi matye'el, cha'añ mi ik'uxob wäle. Tsa' meku tyili jiñi muty tsa' ilajbuk'u, yik'oty tsa' ik'uxu bätye'el. Ya'ix bä k'iñ tsä sajtyiyob, ma'añik abi tyi ichãñ kãñä, ityajbe ibijlel yotyoty. Tsa'ix kajiyob tyi sajtyel tyi matye'el.

Che' jiñi tsa'ix ñumi kabäl k'iñ, ja'bil woliyob tyi xämbal ñumel tyi yojlil tye'el. Tsa'abi ityaja kolem bä wits yik'oty ch'eñ ya' baki woliyob tyi xämbal. Che' bä woliyob ipojpoñ yajkum cha'añ mi imälk'ob jiñi sajtyemobä tyi matye'el, kome weñ wiñayobix. Tsa' abi k'oty iyum jiñi wits iyäk'eñ cha'kojty imäljtyañ ts'i' jiñi alobob, cha'añ abi mi ikãñtyañob ñumel ya' tyi matye'el. Tsa' abi k'oty itya

ja'el iña'al ik' weñ i'ik' bä wiñik. Jiñi sajtyemobä tsa' abi xijk'iyob letsel tyi itye'el wayja'as, che' ya'ix añ tyi chañ tsa' abi weñ kaji ñuki ik' cha'añ mi itsäñsäntyel jiñi ch'ityón, che'jiñi muk' abi ipäy bentyel käytyäl xchok bä yijts'iñ.

Che' bä tsa' yajli ili ch'ityoñi tsa' abi chämi lonyilal, tsa'ix ab choyki tyi ja', ñolokña abi majlel tyi pam poy.

Che'jiñi tsa' abi k'otyí mutytyäk bajche': xmukuy, xiye' yik'ot xtya'jol. Tsa' abi cha'kuxtyiyi, cha'kotyi tyi yotyoty. Jixku xch'ok bä yijts'iñ tsa' abi weñ jalej ya' baki tsa' päyimäjlel.

TSA' MAJLI LAKCHUBU'AÑ

W

ajali tsa' ijsayob lakwenlel

lakchubu'añ tsa' iloksayab majlel,
lakñojtye'elob ja'el tsa' jiliyob
tyi kaj tyak'iñ tsa' yubiyob.

Tyak'iñ tsa' majli tyi ñajtyäl
laklumal tsa' käle jochkäñäl,
ñajty tyilemob xjisayaj
tyi laklumal tsa'juli tyi ty'uchtyayaj.

TYE'EL

P

L'ump'umñetyax mi kilañ tye'el
che' bä tyi jajabil mi asejk'el,
oboljax abä pejtyelel matye'el
che' bä tyi jajabil mi ach'äjkel.

Wiñikobmi ijisañety
wiñikob mi isätyety,
cha'añ tyi kaj cholel
cha'an wiñikob, x-ixikob mi ikolel.

ITYEJKLUMOB LAKÑOJTYE'ELOB

Ñumeñix tyi jumbajk' ja'bil ili lakñojtye'elob MAYA tsa' ñumiyob tyi chumtyäl ila tyi pañämil. Kome jiñäch lakpäk'il mi laksubeñ bajche' joñoñlaj muk'oñ bä laj tyi ty'añ tyi Ch'ol. Weñ uts'aty tsa' imeleyob ye'tyetyäk ila tyi mulawil, jiñobäch ñumeñ añob bä iña'tyäbalob che' bä maxtyo añik julemob jiñi kaxlañob ila tyi Mejiku. Jiñäch ñumeñ weñ bä tsa' imeleyob yotyoty bakityak tsa' ñumiyob tyi chumtyäl. K'elelaj ili yejtyäl ityejklumob, ilumalob melbil bä icha'añob wajali tyi Palenke.

JIÑ MEKU ITYEJKLUMOB LAKÑOJTYE'ELOB
CHE' BÄ TSA' ÑUMIYOB TYI CHUMTYÄL ILA
TYI PALENKE, CHAPAS, MEJIKU.

Ili woli bä ak'el añ bä tyi lakts'ej, kejpuktyik bä yilal baki mi lakletsel, jiñäch jiñi kolem bä otyoty melbil bä cha'añ baki mi ityempañoob ibä jiñi ñuktyakob bä motyomaj, yik'oty baki mi ilaj k'otyelob ityempañoob ibä iyum ili tyejklum: Wiñikob, x-ixikob. ¿Chukoch mi ityempañoob ibä mi la'ñatyañ? - Jiñäch cha'añ chuki yom imelob, iña'tyañoob tyi pañämil che' bajche': mi ityoj-esäntyel.

Mi woli tyi ujtyel mulil, ya' mi iñaxañ tyempañoob ibä yik'oty iyumob, ñukob bä ye'tyel, pejtyelel k'iñijel, ch'ujutyesa ch'añ bä yos ya' mi ñaxañ tyempañoob ibä ila tyi kolem bä otyoty weñ uts'aty bä melbil icha'añob tyi xajlel.

Che' bä tsa'ix ujtyi ichajpañoob jiñi ch'ujutyesa, muk'ix meku imelob jiñi k'iñijel, mi iletselob ja'el ila tyi yambä kolem bä yotylel ch'ujutyesa yos, ya'ix meku mi its'ijbañoob ibä aja

majki mi ikajel yäk'eñ imäljtyañ yos. Che' mi lakletsel ila tyi pam ili chañ bä otyoty, añ imäl tyi ye'bäl, uts'atyax kejpuktyik tsa' ju'bi xajlel.

Jixku ili baki mi lakäk' lakok, añ wäkp'ej ichänk'al kejpuktyik, tyejchem tyi chañ k'äläl tyi ye'bäl baki kojix jiñi imäl.

Ya' baki kojix imäl ya'ix meku añ aja baki mi imukob ibä. K'elelaj ili kolek pechpech xajlel, che' yilal bajche' iliyi ya' tyi imäl ili kolek ch'eñ.

Mi tsa'ix ujtyi aweñ k'el bajche' yilal ili kolek bä xajlel, ili yomak'añwechañ bä, jiñ meku iwäyib aja lakñojtye'el "PAKAL" ik'äba, tsa' bä ñumi tyi yumintyel che' tyi jo'lujump'ej ijunlujump'ej icha'bajk' k'äläl tyi uxp'ej ijo'k'al icha'bajk jabil, che' bä ñumix lakch'ujutyaty Jesukristo.

Che'jach weñ joytyäl ili ch'eñ ya' tyi imäl, che' ja'el weñ tsuwän ya' tyi imäl, ach'päk'añ ya' tyi imäl ts'ajk, yom tsajälönlaj che' mi lakochel kome ts'itya bojytyak ili xajlel baki kejpyktyik mi lakochel.

Ili lakpi'älob weñ yujilob bajche' añ isujmlel pañämil, kome ila tyi ityejklumob añ ik'elok'iñob o ik'elopañämilob mi laksubeñ che' tyi lakty'añ. K'ele ili chañ bä xajlel. Ya' abi mi letselob iñejñañ pañämil, mi letselob iñejñañ k'iñ o uw, cha'añ mi iña'tyañob baki yoralel o baki k'iñ mi ikajel jajme ja'lel; che' ja'el mi ik'añob ik'el mi ochel o mi lok'el woli jiñi tyokäl, ik'.

Yujilob ja'el bajche' woli tyi xämbal o tyi wijlel pañämil, kome jiñobäch tsa' ityecheyob imel tyi tsijkel jiñi k'iñ. Weñ ts'äkäl tsa' itsoloyob, jayp'ej k'iñ mi ik'añob tyi e'tyel, jayp'ej k'iñ mi ik'añob cha'añ mi ich'ujutyesañob iyos, yik'oty ja'el jayp'ej k'iñ mi ik'añob tyi k'a'oj.

Pejtyelel yujilob ja'el che' bajche tsik lok'emob bä tyi isikok o tyi ijol. K'ele ili bajche' mi icha'leñob tsik oñiyi, weñ k'äjkemob iñatyäbal kome jiñäch xpäsjuñob jiñi ñukob bä motyomaj, jiñäch añ tyi iwenta bajche' mi ity'oxilañ tyi tsijkel ili k'iñ, yik'oty uw.

Jiñ meku iliyi iyejtyäl tsik tsa' bä ik'añäyob lakñojtye'elob waja

 A ñ kejtyak
añ koltyak,
weñ uts' atyax,
anke ma'añik
mi kcha'leñ ts'ämel,
joy k'iñ säkach,
jiñ cha'añ joy k'iñ
mi ityälob.

Añ kolemoñ,
añ ch'och'okoñ,
che' bä weñ mich'oñ,
ma'añik mi ktsajiñ
baki mi kmajlel.

Añ ma'añik kok,
ityajol añ uxts'ity,
kojach jk'äb mi jk'äñ,
che' bajche' ts'ubeñ
mi kmel, jiñi ixim che' bä
mi yäk'eñoñob.

BETS'E AK'

Juntyikil wiñik tsa' lok'i
majlel tyi ichol weñ ik'tyo,
tyi cholel tsa' majli tyi ik'tyo,
tsa' majli tyi k'ajbal.

Tsa' ich'amä majlel ikoxtyal
tsa' ich'amä majlel ik'ujts,
cha'añ ma'añik mi ik'ux us,
ixim oñ tsa' ik'aja.

Che' bä tsa' k'otyi
weñ ik'ix tsa' k'otyi,
tsa' k'otyi ik'ux
ya'lel kolel ak'ach.

Jiñi sajk' ñumeñ sejb
bajche' sajbñ tyi ajñel,
jiñi Sewastyañ tsa' iñopo
ichuk sajbñ, ma'añik
tsa' ityaja kome sajbñ
ñumeñ sejb bajche' Sewastya

IK'ÄBA'OB LAJKOLIBALOB

Wajali oñiyi, laktyaty lakña'ob yambä bajche' mi yotsabeñob ik'äbä yälobilob. Mi yälob o mi isubeñob wajali bajche' iliyi.

Che' mi ch'ityoñ:

Che' mi x-ixik:

XÑOX

XMIK

XÑIKOL

XCHOÑ

XPETY

XCHUCHU'

XMATY

XCHU'BAL

XCH' IJK

XCHICHÄL

XTYATY

XTYOK'

XTYATYÄL

X-AÑ

X-ASKUN

XÑA'ÄL

XPAX

XCHU'

Jixku wajali ma'añik mi yotsañob ibä tyi juñ, jiñ cha'añ kabäl laktyatyob ma'añik ijuñilel che' bä tsa' chämiyob wajali, che' ja'el ñämälobix bajche' mi iyotsäbeñob ik'äba yalobilob. Kojach yujilob chuki ik'äba'ob bajche' mi ipäyob ibä, kome chä'äch tsa' ñumiyob tyi mulawil lakñojtye'elob Maya wajali. Jiñ jach yujilob ik'äba yik'oty ja'el mi its'ijbañob kälel tyi xajlel che' bä kuxulob tyo tyi pañämil. Yambä ja'el ma'añik jol ik'äba'ob, jump'ejach tyi pejkäntyel che' bajche' ili tsolol icha'añ lajkolibalob woli ak'el tyi chañ. Che' bä tsa' kaji tyi julelob jiñi kaxlañob, tsa'is meku kaji tyi laj k'extyiyel, yik'oty mach chän lakomix mi lakpejkäntyel bajche' wajali.

TSA' BÄ K'UXLE TYI ME'P'

Jump'ej bä k'iñ woli tyi ts'ämel lakerañ ya' tyi Xañabilja' tyi läk'al Ty'ulija', che' ja'el añ mi imulañob lukbäl, chuk xuñ, chuk ajk o chuk mep' che' bä woliyob tyi ts'ämel.

Che' jiñi tsa' ochi tyi mujkulja' ili wiñik, ya' abi añ kolem mep' tsa' yila ya' tyi ye'bäl xajlel, tsa' abi ichuku lok'el tyi pam ja'. Che' tsa' loki tyi mujkulja', wolix abi ik'äsbeñ jiñi ik'äb mep', che' bä tsa' k'uxle yäl ik'äb. Che' jiñi, ili wiñik tsa' ik'uxu tyi yej ja'el cha'añ mi ikolbeñ ik'äb, tyi ora tsa' cha'k'uxbentyi ityi' ili wiñik, ts'uylul ili mep' tyi ixäk'tyi lakerañ.

Jiñi x-ixik kãñtyäbil bä yäläl
mach weñik mi ik'el che' bä
pasełtyo uw.

Jiñi aläl ch'ityoñob:
jisil mi ibuchtyäl tyi si'
o tyi yokejty. Kome
bäk'eñ mi ikäy
yijñam che' ñukix.

Mach mi awäk' tyi lok'el
ajol che' bä ik'ix pañämil

kome xñejep'ix mi atyaj
awijñam.

CHE' TYI YORALEL PAK'

C he' tyi yoralel pak' mi ikoltyañob ibä ya' tyi Ty'ulija', che' bajche' mi imelob ja'el ya' tyi Rosal, tyi Mariskäl, tyi Tila, tyi Sabañiya, chä'äch mi ilajmelob lakpi'älob ch'olob. Mi ikoltyañob ibä tyi pak', añ mi ityempañob majlel ibä jo'tyikil o waxäkyikil tyi pak'. Añ mi ityajob jolts'i' ya' tyi pulelum, kuruch mi isubeñob, sumukax tyi k'uxol che' jujkuxpulemix, xojokña bajche' pojpo' sik'äb. Jixku jiñi pak', añ jach jump'ej k'iñ mi yujtyesañob kolem pulelum, tyemel mi isujtyelob, jiñ xpäsbij aja iyum e'tyeli kome jiñ tsa' mi yäk' ibäl lakñäk'i; ya' tsikil mi muty, ajtso' o chityam mi k'uxob. Yambä tsa' mi imelob aja ya' tyi Kustabo Riyas, che' bajche' mi imel lakerañ Wäñ Muriño Arkux, kome

The illustration depicts a vibrant rural scene. At the top, three yellow and orange birds are shown in flight against a light sky. A bright sun with long rays is positioned on the left side. The background features rolling hills in shades of purple, orange, and blue. In the foreground, five farmers wearing wide-brimmed straw hats are working in a field of tilled earth. They are dressed in various colored shirts and trousers, and some carry yellow satchels. The overall style is colorful and illustrative.

muk' tsa' ityoj iwiñik cha'añ mi ichaleñ
pak' jomokñaj iwiñik tyi pak' sijomal,
añ yambä mi isubeñob "mol", yik'oty ja'el
bajche' ñojacholel. Ili lakerañ wañ jiñ
meku aja ik'ix bä mi ikäy ye'tyeli, tyeñe
chityam bä mi yäk' tyi k'uxol che' mi
yujtyel ipäk'i. Tyjikña mi sujtyelob ja'el
xpak'obi. Che' ñukix kajel alä iximi,
yujil meku imelol k'iñ, añ mi itsäñsañ
wakax cha'añ weñ mi ikolel yixim.
Che' bä mi imelbeñ k'iñilel ichol añ mi
ik'otyelob jiñi pasarojob tyi resar tyi
tsuk ñichim, kome jiñäch abi weñ bajche'
iliyi cha'añ mi yäk'eñ wokolix yälä yos
kome wolix abi tyi kolel jiñi ixim.

TYI ISKWELA MI APIJTYÄNTYEL

Ya' tyi ibijlel iskwela
mi la'majlel sejbetylaj,
mi ma'añik sejbety
tsa'ix meku käleyety.
Sejbety mi amajlel
kome mi iñumel ak'aba ja'el,
Yom seb' mi ach'ojoyel
tyi iskwela mi api'tyäntyel.

JA'AL

Ja'al, ja'al, ja'al, ja'al
tyijikña' mi
kubiñety ja'el
kome mi ach'äntyel
ts'itya
tsañaal yik'oty mi
akosañ
cholel ja'al.

Ja'al...
mi ach'ejletyesañ
ka'alojoñ
ja'el tyijikña mi yubiñ
aläpechtyak tyijikña mi
yubin aläbätye'eltyak.

XBÄK'TYESA BAJLUM

Añ abi tsa' ujtyi wajali tyi otyoty, wäyälob abi x-ixik yik'oty cha'tyikil yäläch'ityoñ. Jixku ityaty ch'ityoñob majlem abi tyi e'tyel, añ abi mi ik'otyel tyi cha'p'ej, uxp'ej k'iñ ya' tyi yotyoty. Che'jiñi mi cha'majlel tyi e'tyel tyi iyum. Jump'ej ak'älel tsa' abi kajiyob tyi wäyel jiñi x-ixik yik'oty yalobilob, weñ wäyälobix che' tyi yojlil ak'älel tsa' abi kaji yubiñ aja juntyikil ch'ityoñ che' bä tsa' kajñi iwuty ya'ix abi añ ityaty tsa' iyubiyi. Tsa' kaji ipejkañ, ijaxuñ ityaty: tsa'ix juliyyety papaj, chukoch aja lekojächix a tsutseli,- che' abi aja ch'ityoñi.

-Tsa' abi ijak'ä ja'el ityaty: ityileläch che' abi.

Che' tyi cha'jumuk', tsa' icha'jaxyebe iwuty', iñi, ichoj jiñi ityaty.-

Jiñi ch'ityoñ tsa' abi icha' alä: papaj, chukoch aja lekojächix atsukty'i, weñ sak'ächix mi kubiñ, xijiñ mi kubiñ, jaywexañächix yik'oty weñ tyamächix che' abi.- ja, ja, ja, ja, ja; ityileläch aläl che'eñ ityaty. Che' tsa' säk'ayi mach meku añix tsikil ityaty, ik'tyo abi tsa' lok'i, kolem bajlum. Tyojsajtyel abi x-ixik, mach atyatyix kälä, tsa'ix lon wäyi yik'otyonlaj, peñajix wali jiñi ñoxibajlum che' abi lakña'.

Säkp'ulañ abi tsa' ikäyä itsutsel kolem bajlum o xiba bajlum. Tsa'ix meku kaji tyi bäk'eñ jiñi alälob, ma'añix mi ichañ weñ wäyel jiñi iyum otyoty, che' tsa' ujtyi jiñi.

TSA' TYILI KÑOPJUÑ

Joñoñ tsa' tyiliyoñ tyi k'eljuñ
joñoñ tsa' tyili kñopjuñ,
joñoñ kom kña'tyañ pañämil
kom kña'tyañ bajche' añ mulawil.

Che' wa'aloñ tyo ila tyi pañämil
kom kña'tyañ pejtyelel isujmllel,
che' kuxuloñtyo ila tyi mulawil
kom jkãñe cha'añ kwenlel.

Kome ila tyi lum
kabäl iwokolil lakpi'älob,
kome añ kabälob ma'añik ilum
jiñ cha'añ ili k'eljuñ yom lakñop.

Yom mi lakñopjuñ
yom mi lakãñ bajche' añoñlaj,
lakol yom mi lajk'ãñ
ila baki añoñlaj.

BAJCHE MI IK'AJTYIÑOB YIJÑAM WAJALI

Mi yälob. Iajkolibalob tsa'ix abi weñ k'extiyi pañämil, kome wajali yambä bajche' mi imelob. Mi yälob ya' tyi Ji'lumil, tyi ñoxi Isla, tyi Chäktyepa', tyi Ty'ulija', tyi Ch'ibolja' che' bä mi ik'ajtyiñob yijñam o yä'lib, ñaxañ abi mi ijulatyañob ibä jiñi tyätyälob añob bä iyälobil o yixik'al. Jixku jiñi wiñik, ch'ityoñ o mi xch'ok, xk'aläl ma'añik mi ichaleñob ty'añ, kome jiñob laktyatyob mi ichaleñob o mi yotsañob ty'añ tyi yotyoty xk'aläl. Che' bä mi ik'otyelob tyi jula' jiñi woli bä ik'ajtyiñ yä'lib, ñaxañ mi ikajel yäl bajche' woli tyi e'tyel o tyi toñel, iñusak'iñ tyi cholel. K'uñtya k'uñtya mi yuts- esäntyel ityaty iña' jiñi xk'aläl. Che' bä tsa'ix lujbayob tyi ty'añ, muk'ix meku iloksañ aja bäl ichimi, tsälänññ... che'lok'el lembal melbil bä icha'añob, k'añyulañ abi kome muk'abi iyotsabeñob sibikchuch ya' tyi mal limetye. Wits'japä iliyi tyaty.- che' abi yälol aja ityaty xk'aläli o xch'oki.

-Mach komik yubil, kome muk' jachix laktyukbeñ lakbä che' abi.

-Muk'ix tyi kisiñ jk'ab wäle che' bä ma'añik mi ach'ämbeñoñ jump'is che' abi aja woli bä tyi jula. Che' jach abi jiñi muk'ix meku kajel ijapob. Che' bä tsa'ix jili ili jump'ej limetye, ya'ix meku kajel aja k'ajtyiyaji: Che'tyo abi isujmlel mikäl bajche' iliyi tyaty, kolibäl, chuchu... ibajñeltyo juntyikil kch'ityoñ, jiñ cha'añ tsa' tyiliyoñlojoñ tyi atyojlel, kome ixyo tsa' añ mi kilañ awaläch'okob, che' abi yälol ityaty iña xch'ok.

Yambä ja'el lakña'ob woliyob tyi ty'añ: yomäxyo ajak'e chuchu', kolibal.

Kome che'äxyo ityilel, isujmlel tsa' tyiliyoñlaj ila tyi pañämil, che' ja'el ma'añik chuki mi ityubeñtyel awaläch'ok, ibujk ipisilel jach mi k'otyel ityaj, yik'oty tyalobäch ik'eletyob, ma'añik mi kajel ikäyetyob.- che' yälol iña ja'el xch'oki.

Che'jach abi mi iyochel ty'añ bajche' iliyi.

Añ abi tyi cha'yal o tyi uxyal mi cha'leñob jula'. Mi tsa'ix jajk'i, muk'ix meku ik'uxob iwaj, muk'ix abi ichaleñob ty'añ jiñi wiñik yik'oty xch'ok, woli bä ityajob ibä. Che' mi tsa'ix imeleyob jiñi alä k'iñijel muk'ix ipäyob ibä, muk'ix ityumiñtyelob wiñik yik'oty x-ixik mi isubentyelob: wäle aläl yom meku weñ mi amel abä, mele meku tyi weñ awe'tyel ya' tyi awotyoty baki samiyety, machme cha'añik mi kaj amajlel tyi ts'ulel, tyi wäyel, tyi wawañäyel, machme mi kajel awä'oñ tyi ajlel ñumel tyi bij, tyi ja'.- che' abi ityaty iña jiñi xch'ok.

Che' abi mi ityajob ibä bajche' iliyi.

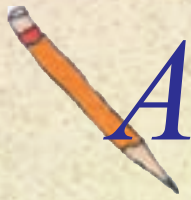

Pecheltyak bajche'
alä pechpechtye'
añ ixäk' bajche' siwre,
tyep'eltyak iñi' jiñi
ixäk, tyi pejtyelel k'iñ
kuchulety icha'añ.

Chäñts'ity yok mi k'añ
tyi xämbal che' bä alältyo,
Cha'ts'ity yok mi k'añ
tyi xämbal che' bä ñukix
uxts'ity yok mi k'añ
che' bä ñoxix.

Che' bajche' tyi k'añol
tyuts' mi ak'añ alech
ochel abuk'bal, mach
tyuts'ik, mi ik'uñañ che'
mi yäch'añ.

Añ mi ik'añob tyi chobal its'ej
añ mi ik'añob tyi ts'ijb its'ej.
Joñoñ ts'ityajach mi kmejlel tyi kts'ej.
Kome ts'ejel o tyo'ts'ol
mi imajlel kts'ijb.
Jiñi ñämäl bä tyi its'ej
uts'atyax tsolol its'ijb.

Tyi ak'äb mi awäk'eñoñ
jiñi k'äk'ats yik'oty xk'ewex
o tyi jk'äb mi käk'eñety
jiñi k'añix bä k'äk'ats.

Che' läk'älix k'iñsantyu
kabäl k'oj mi ik'uxoñ,
ma'añik mi ibäk'ñañ jk'uts.
Ili k'oj weñ k'ux
baki mi ik'uxonla.

BAJCHE' TSA' TYIKI JA'

Majali kome maxtyo añik ja' ya' tyi Kustabo Riyas Ortas, che' jiñi tsa' kaji ik'ajtyiñob ja' tyi tyojlel yumäl. Kome ma'añik baki läk'äl añ ili kuxul bä ja', tsa' kaji isäklañob ñumel baki añ kuxulbä ijolja'. Jump'ej bä k'iñ tsa' ikomo ña'tyayob yik'oty pejtyelel añob bä iye'tyelob, tsa' majliyob ipejkañ juntyikil lakpi'äl ik'äba Mikel Moreno, añix tyi yambä lum. Jixku ili lakerañ Mikel tsä'äch iyäk'ä ili kuxul bä ijolja', cha'añjach tsa' its'itya' k'ajtyi ikoltyañtyel ja'el. Cha'añ yom abi mi imelbeñtyel yalä yajñib iya'al ya' tyi läk'äl paty iyotyoty, jiñ meku ma'añik tsa' imulayob lakpi'älob xk'ajtyiyaja'i. Tsa'ix ts'itya kajityak wälwälty'añ, julawñechla bä ty'añ tyi bij tyi ja'. Tsa'äch woko mejli, cha'anjach mach jump'ejlobix ipusik'al tyi komo e'tyel, bixetyilel jachix iña'tyäbalob.

Che' bä tsa'ix laj ajk'i pejtyelel bajche' yajñib ja', tyokoltyak bä baki mi ñumel ja', yik'oty imäjkiptyak tsa'ix meku kaji iñopob mi muk'äch ik'otyel o ilok'el ja'. Che' bä tsa' ijamäyobi: bichikña lok'el ja', tse'ekñayob jiñi lakpi'älob. Tsa'ix meku kaji ña'tyañob imelbeñ ik'iñilel, cha'añjach kome mach abi junlalobik yomob melk'iñ, tsa' kajiyob tyi ak'tyak'iñ, cha'añ chuki yom mäjñel.

Ili melk'iñ tsa'äch ujtyi, cha'añjach ya' abi tsa' imeleyob baki mi ityempañob ibä iyum tyeklum, yambä tsa' iña'tyayob cha'añ ya' yom mejlel aja k'iñ ya' tyi jolja'.

Jump'ejach ja'b añ ja', tsa'ix meku tyiki, kome jiñi tyäñäme'
leko baki tsa' ikäybeyob ilojk, iya'lel, iyujts'il.
Che' ja'el mi yälob cha'añ ya' abi yom ty'ojtyäl, tyujtyäntyä
ch'äxtyäl, k'uxtyäl aja we'el ya' tyi jolja'i.

Jixku mi che'yom bajche' tsa' imeleyob lakerañob Xrosal.

CHUKOCH TS'AK JIÑI PAJÄY

W

ajali mi yälob cha'añ mi ik'uxob jiñi pajäy, kome its'akob abi jiñi ñaxañ xkolelob, cha'añ ma'añik mi tyajob k'ajk yik'oty tsäñal. Che' bä mi itsänsañob ñaxañ mi iloksäbeñob ikis ya' tyi ye'bal iñej o tyi ye'bäl imis. Jiñi ikis mi ilotybeñob, mi iyäk'äb tyi k'iñ o mi yäk'ob tyi pam k'ajk cha'añ mi ityikiñ. Che'jiñi mi mochkächob tyi aläjomoch', mi weñ tye'p'ob cha'añ ma'añik mi ilok'el iyujts'il.

Jiñi ibäk'tyäl weñ ch'ajtyäbil mi ik'uxob, muk' abi yotsabeñob iyaxuxlel, ikulañtyajlel, iweluxlel, iwaxañkälel, iyichil o ikoya'lel
... Jiii ma'añik cha'sumuk ña'amuty.

Jiñi ikis pajäy mi ik'añob ijujk'uñob ibä che' mi yom kajel k'ajk mi yubiñob. Che'jiñi ma'añik mi ityajob k'ajk, tsäñal yik'oty iyalobilob.

Che' ja'el jiñ abi its'äkal cha'añ ma'añik mi ityajonlaj lo'chij, k'uxbäkel, k'uxwuty, tyañpichäyel.

Kome ili ikis pajäy muk' abi iyajñesañ lok'el pejtyelex k'amijel, kome weñ kis abi mi yu'biñ jiñi xiba. Jiñ abi cha'añ lajkolibalob tsa' iweñ lä'ty'ayob ja'bil wajali, yik'oty ja'el mach abi yujilobik ajñel tyi loktor yälobilob.

XCH'OKOB MACH BÄ AÑIK MI IÑOPE' PECHOM

W

ajali jiñi lajkolibalob, ma'añik mi imulañ ik'uxob jiñi wäyeñwaj, kome weñ yujilob abi e'tyel, mel choled, päk' ts'ijñ, päk' juk', päk' ajkum, päk bu'ul, päk ñiyuk, päk ja'as yik'oty p'olchityam, muty, ak'ach o pech. Che' ja'el yujilob ipäk'ol ch'ujm, jiñ abi cha'añ pejtyelel k'iñ yom tyikaw bä waj, woslatyo bä mi ilok'el iñäk tyi semejty.

Ili lajkolibalob mach yomik ik'el yalobil o yixik'al ñukix bä, che' ma'añik mi imejlel tyi pechom o tyi e'tyel.

Che' bajche' mi imejlelob jiñi xk'alälob o xch'okob, mi ma'añik mi imejlelob isutyk'iñ iwaj ya' tyi isemejty, kome añ mi its'uykäytyäl jiñi waj. Che' mi ik'el jiñi laktyaty o lakña' mi ich'amob jiñi waj ambä tyi semejty mi iwa'läpbeñ o mi iwa'pixben tyikaw waj ya' tyi paty ik'äb.

Jiñ awom iliyi, bakityo ora mi kajel añop pechom, ñuketyix, ats'ulelix ma'añik mi asäkämejlel asutyk'iñ awaj.- Che'eñ aja laktyaty.

Jiñ abi its'äkal mi yälob aja laktyaty lakña'ob che' bajche' mi ipulbeñob ik'äb yalobil o yixik'al tyi tyikaw waj.

Che' bä mi yujtyel imel laktyaty lakna'ob bajche' iliyi, muk'ix meku kaj tyi weñ tyik'ojelob: "bakityo k'iñ, bakityo ora mi kajel añop e'tyel... che' mi tsa'ix chämiyoñ, jili kbäk'tyäl, ñololix kbäkel tyi mal lum, tyi ok'ol; jixku jatyety woli achañ ak'oñ tyi ajlel, tyi p'ajtyäl yik'oty añoxi'al... mi tsa'tyo atyaja baki k'iñ baki ora.

Che' ja'el muk'ix awäk'oñ tyi kisiñ, tyi wajeñtyel yik'oty lakpi'älob tyi chumtyäl o tyi bij tyi ja'".- Che' mi imelob mi yälob jiñi lajkolibalob.

Baki añety
tyi uk'el xpekejk
ma'añik mi jk'elety
mi kubiñety
pekpekpek.

Mi ksäklañ
awuk'el
mi ksäklañ
awotyoty
ma'añik mi l
ak'ejlel.

Kome käts'älety
tyi otyoty.
Pekpekñayety
che' bä awom ja'al
wiñikob mi yubiñety
che' bä añ tyikwal.

YUWILEL PÄK'ÄBÄL

Lajkolibalob wajali yik'oty ts'itya wäle, añäch iyoralel bajche' mi icha'leñob pak', che' bajche' mi lakts'itya k'el.

Ch'ok uw. Che' tyi ch'ok uw jiñäch abi yom päjk'el ajkum, ts'ijñ, juk' yik'oty yamej. Che' tyi ch'ok uw mach abi weñik lok'-aty kome kabäl abi mi ilok'el ch'ich'.

Pomol uw. Jiñäch mi imulañob ipäk'ob chukijach yom imäk'ob o ik'uxob, bajache' ajkum kome mach abi ñajtyik mi yäk' iyäk'il. Che' ja'el kalem abi mi yäk' iwi' jiñi ajkum, ts'ijñ, yamej, juk', yik'oty bajche' pajch'; ñi'uk, ja'as, alaxax xch'ix k'äk'ats o xk'ewex.

Chämel uw. Jiñmeku yom lok'-aty kome ma'añik mi ilok'el kabäl ch'ich; yik'oty jiñäch yom tyi lok'el itye'el otyoty kome ma'añik muk' tyi joch'. Jiñ abi weñ ja'el päk ixim yik'oty k'ajbal.

Pasel uw. Yoma lajal bajche' tyi ch'ok uw kome machäch weñik mi yälob jiñi lok'-aty kome bäk'eñ mi ichämel jiñi xjorum chityam, che' bajche' kabäl añ mi ichämel kome kabäl mi ilokél ch'ich yik'oty mi ikäy ik'ux ixim.

IYESOMAL IJK'AL XÑEK

Añ abi wajali juntyikil lakpi'äl, añ abi iyotylel yixim ya' tyi ichol, kome lakpi'älob mi yälob jiñi yotyiel ixim jiñäch baki mi ilätsob ixim. Cha'añjach añ k'iñil mi ipasel iyumil che' bajche' jiñi bät ye'el yujil bä k'ux ixim: matyechityam, ts'uts'ub, kojtyom, chuch o tye'lal.

Jiñ cha'añ tsa' abi majli ikäntyañ ch'añ ma'añik mi ijilel tyi bät ye'eltyak. Che' jiñi, kome che'ñak iyoralel bajche xñek mi yälob laktyatyob, lakña'ob. Ijk'al abi jiñi xñek bä mi laksubeñ, muk' abi ilok' ik'ux, itsepbeñonla lakak'. Yik'oty bajche' lakts'i', mi tsa' abi kaji tyi woj, muk' abi iloksäbentyel iyak'. Che' jiñi, k'äläl tsa' abi majli ili lakpi'äl ya' tyi yotylel iyixim, kome lekojix abi chonkol tyi jilel iyixim. Che' ja'el kome añ kabäl lakpi'älob yujil imuch'kintyel ich'ujm ya' tyi yotylel ixim, isumukax mi iyubiñ ch'ujm ja'el bät ye'el.

Che'jiñi, che' bä ya'ix añ tyi yotylel ixim ili lakpi'äl, ik'ix abi kajel iweñ ch'ijiyem jiñi pañämil, tsa' abi kaji iyubiñ ili wiñik chonkol ityilel tyi ñojñajtyo ili xñek. Wiñik woli abi iñäch'tyañ che' bä chonkol ityilel xñek, chonkol tyi ch'uyub tyilel:
wiii, wiii, wiii, wiii, wiii, wiii iiii-o, che' abi.

Añ abi mi yälob yambä bajche' mi icha'leñ ty'añ ili xñek: "Wark'iñ, chor, chor, chor, chor, chooor", che' abi muk' tyi ty'añ.

Che' jiñi, ubix tyilel wä'i, ya' tyo tsikil wäle.- Che' abi lakpi'äli, tsa'ix abi kaji iña'tyañ bajche' mi kajel iyujtyel wäle, chuki mi ikajel ityumbeñoñ wäle, bajchexka yilal wäle mi ikajel tyi julel, bajchexka yöla wäle".- Che' abi lakpi'äl.

Che' jiñi.- yañila, yañila, yañila, yañila, che' abi tyilel.- Che' mi iyälob laktyatyob. Jiñ che' tsa'ix iyubiñoñla muk' abi lakpäk'señañ, mach abi mejlonla tyi xämbal, tyi ajñel, tyi ty'añ. Che' abi bajche' mi iseñ-an lakok, lakpachalel tyi ipejtyelel. Tsa' kaji yubiñ, weñ läk'älix tyilel, cha' kaji tyi ty'añ: "yañila, yañila, yañila, yañila", che' abi che' ya'ix k'otyel tyi yotylel ixim. Wa' che' abi k'otyel ijk'al xñek, che'äch abi bajche' Lakpi'äl, tsa' abi kaji ty ty'añ:

XÑEK.- ¿"Chuki muk'ety"?.- Che' abi. Wiñik.- ma'añ, chonkoloñ jkántyañ kixim, kome kabäl mi yajñel iyumil.- Che' abi. XÑEK.- "weno".- che'abi.

A che' jiñi tsa' abi ochi majlel ya' tyi mal ipejkañ ili wiñik, itsa' abi kaji yäl: "ñoki p'isi awuty", che' abi. Wiñik tsa' ijak'ä: muk'äch che'abi, tsa' kaji ip'is iwuty, itsa' abi ñokle.

Che' jiñi tsa' abi kajiyob tyi ty'añ, cha'añjach ña'tyäbilix icha'añ jiñi lakpi'äl bajche' mi ikajel imel. Tsa' kaji iña'tyañ tyi ipusik'al: ya' tsikil wale majchki mi ikajel ijoty, bajche' mi yujtyel wale.- che' abi wiñik. Jiñi lakpi'äl chonkol abi iñuts ik'ajk, ñoj lem lemña tyi pulel isi' ik'ajk.

Che' bä chäk w'elañix iñich ili ik'ajki, lakpi'äli tsa' abi kaji ipojpoñ ikolem ch'ujm, kome wajali laktyaty, lakña'ob yujilo ipojpoñtyel ich'ujm iweñ sumuk abi tyi k'uxol.

Che' bä chonkol tyi pojpontyel jiñi ch'ujm, mi icha'leñ lojk ya' tyi imal. Che' mi ityäk'añ jiñi ch'ujm, mi jowob, cha'añ mi ilok'el yik' ibu'lich, iyowix o ilojk burburña mi ilok'el.

Che' jiñi: "buchilay tyi tyi' k'ajk".- che' abi tsa' subentyi ijk' xñek. Jixku ili xñek mach abi añik ipislel, che'jach abi pits'chakal, kome mach abi añi ibujk iwex, che'jach abi chachakñayob tyi xämbal.

Che' jiñi tsa' abi cha' subentyi xñek: "pojpoñ ach'ujm, ujbä'añ ach'ujm".- che' abi wiñik. "Yomäch".- che' abi xñek tsa' abi ich'ämä ili ch'ujmi, kaji ipojpoñ tyi ñich k'ajk.

Weñ tyijikña abi lakpi'äl yik'oty ja'el xñek, kome yujilob cha'añ mi kajel imäk'ob ch'ujm. Ili xñek ch'uj tsoyol abi yälas ya' baki buchul tyi tyi' k'ajk, kome ma'añik ipislel. Che' jiñi lakpi'äl yujilix ma'añ tyi ityokbe ili ch'ujmi baki mi ilok'el iyowix, ilojk.

Tsa' abi kaji tyi lojk, tyi bu'lich jiñi ch'ujm, che' noj tyikäwix, tsa' abi jemmm tyojmi jiñi tyikäw ch'ujmi, tsa' abi lu' puli pejtyelel iya', ipächälel. Che' jiñi ma'añ tyi yubi pañämil ili xñek tsa' pu'ts'i. Che'jach abi tsa' koli ili lakpi'äl bajche jiñi, che' iyak ch'ujm tsa' imele bajche' iliyi,

Machki jiñi, tsä'äch lokbentyi, K'uxbentyi iyäk' wäle ili wiñik.

MI KMULAÑ KLUMAL

Tyi klumal añ kabäl chubu'añ
tyi klumal añ kabäl chuki mi ikolel,
jiñi klumal kabäl mi kmulañ.
Kome kabäl chuki mi ikolel tyi cholel.

Tyi cholel añ kabäl chuki mi ikolel
tyi cholel añ kabäl chuki mi ipäjk'el,
ya' woliyoñ tyi we'el tyi pejtyelex k'iñ
k tyaty kña' ya' woli ityaje' tya'k'iñ.

Tyi klumal mi ktyaje' kpislex
tyi klumal mi ktyaje' jkuxtyäyel,
wokolix yälä ja'el ktyaty kña'
kome kpislex, kwe'el mi ktyaje'.

Ik'ix mi ik'otyel tyi e'tyel tyi e'tyel,
ktyaty lujb mi ik'otyel, cha'añ mi
isäklañ chuki mi ik'uxtyäl cha'añ
kpi'älob tyijikña mi ikäytyäl.

 Añ koktyak
añ kejtyäk,
añ kwich'tyak,
imälch bät ye 'eloñik

Mocholoñ mi kwäyel,
ñaxañ mi kwilts'uñ kbä,
cha'yäl o uxyajl.

Añ kälä otyoty,
woxol yilal
bajche' alaxax,
ma'añik ityi'tyotylel,
che' bä kom lok'el
mi ktyo'pe' ili kotyoty.

Mi kmulañ k'ay,
mi kmulañ soñ,
ñumen mi Kmulañ
ktse'tyañ wiñikob.

Juntyikil x-ijts'iñ
tsa' majli tyi bok ts'ijñ
cha'añ mi yäk' eñ xts'ots'.
Ya' tyi ts'ijñil
ts'itya añäch ts'ijñ,
kome ts'itya ts'ub
ili x-ijts'iñ,
ma' añik jayts'ijty
tsa' iboko ts'jiñ.

Jiñi ts'uñuñ mi its'u'
itsajel iñich bits',
ili bits' weñ tsaj,
jiñcha'añ ts'uñuñ
mi its'u'e ili iñich bits'.

Jiñi ts'i añ ts'ejel
mi ityo'ts'tyäl,
o añ mi ityo'ts'tyäl.
Che' ja'el ts'itya
tyo'ts'ol mi ixäñe',
weñ k'ele jiñi ts'i'
Che' mi icha'leñ xämbal:
tyo'ts'tyo'ts'ña o
ts'ejts'ejña mi imäjlel.

TYOK' O ESKELAWOÑ

Wajalima'añikbaki lakila ili k'ajk chonbiltyak bä, kome wi'ilix tsa' kaji tyi lok'el, tyi julel. Wajali jiñjäch mi imelob aja laktyatyob, lakñojtye'elob. Mi isäklañob xajlel ik'aba tyok'o eskelawoñ mi isubeñob, che' yilal bajche' ili añtyi chañ.

Ili tyok' añ kabäl tyi kolema pa'tyak, yäxwelañ, ts'äblaw tyi k'elol, che' bajche' a'ts'am xajlel.

Mi imelbeñob iñichmal, baki mi ichuk che' mi ilejmel o mi its'äjbel. Che' jiñi mi ijats'ob tyi, ñi' machity o cha' jiñjäch xajlel mi ik'añob ikuj: ty'es, ty'es, ty'es.- mi jats'ob. Che' jiñi: lem... mi ilok'el ik'äk'al muk'ix meku ichuk aja iñichmali, tyi orajach mi ibäk tsuk'ob ik'ujts. Ya'ix tyi ik'ujkts mi ichukob jiñi k'ajk ch'an mi xik'ob, mi ipulob jiñi weñ tyikiñ bä omos o mi säklañob iñich ojol*.

Ili tyok' mi weñ tye'p'op tyi jomoch', che' jiñi mi yotsañob tyi mal imäx, ch'añ ma'añik mi iyäch'añ iñichmal.

*ojol= ojol mi isubeñob jiñi k'uñ bä tye', che' bajche' pomoy mi yäk' iwuty, ili iwuty weñ k'un bajche' tyiñäm.

TSA' BÄ IBUCHTYA LUKUM

Juntykil lakpi'äl woli tyi chobal che' tyi säk'ajel, kome ili lakerañob ma'añik mi ibuchtyälob che' sak'ajeltyo, kome weñ tsuwantyo abi mi yälob.

Jiñtyo mi its'itya buchtyälob che' mi ijapop isa', cha'añ mi ijuk'ob imachity, cha'añ k'uñse'ty'añ mi itsep majlel jiñi matye'el. Ili wiñik tsa' abi kaji tyi ts'itya buchtyäl tyi ipam baki p'usul jiñi p'otyó'. Che' jiñi tsa' kaji yubiñ: p'uch'iñ, p'uch'iñ, jooos, jooos.- Che'eñ. Xejty tsa' ch'ojyi... yuuul tsa' lok'i jiñi kolem k'ancho ya' baki buchul ili lakerañ. Jiñäch meku kñajal iliyi.- che'abi, tsa' kaji ijäjts'uñ.

IMAJTYAÑ KUMPAREJÄL

Wajali uts'aty mi imelob, jixku wäle ma'añix majkimi imel bajche' tsa' ujtyi oñiyi che' tyi k'exmäyel o tyi paxku mi isubeñob. kome wajali che' läk'älix paxku' mi ijula'tyañob ibä jiñi kumparejäl kumarejäl, mi imelob alä k'iñijel. Mi ik'uxob we'el bajche': muty, ajtso' o chityam, yik'oty ts'itya iya'lel sibikchuch. Che' bä mi imelob ili k'iñijel mi icha'leñob ja'el ñijka kitaraj, biyoliñ cha'añ mi icha'leñob soñ. Mi jiñix yoralel che' tyi k'exmäyeli, tyi yojlil ak'älel muk'ix meku ijalob ibik'. Tyijikña mi imelob wajali kome mi yäk'eñob ibä imäjtyañ we'el, imäjtyañ kaxlanwaj, yik'oty ibujk ipislel jiñi ijalä'alob.

LAKCH'UJUÑA'

M

i yälob jiñi lakñojtye'elob wajali, cha'añ mach weñik mi lakleko subeñ jiñi uw, che' ja'el macha bi uts'atyik mi laksubeñ tyi uw, kome jiñäch abi lakch'ujuña'. Jiñi lajkolibalob mach yomik yubiñ mi añ alälob mi isubeñ tyi uw, yom abi "lakch'ujuña", kome mulil abi mi yälob che' mi laksubeñ tyi uw. Añ kabäl ili ty'añ albil wajali, kome mi yälob ja'el jiñi k'iñ jiñäch abi lakch'ujutyaty, che' ja'el mach yomik yubiñob mi lakpejkañ tyi k'iñ, mi laklekosubeñ, mi lakp'aje o mi lakts'aleñ che' bä kabäl tyikwal tyi lake'tyel. Jiñ cha'añ ili k'iñ mi yälob iyijñam abi jiñi uw, che' jiñi añ lakch'ujuña yik'oty lakch'ujutyaty. Yambä ty'añ mi yälob, che' bä mi ityaj yoralel mi imäjkel iwuty jiñi uw o lakch'ujuña' che' tyi ak'älel, jiñ abi jiñi kolem bajlum yom ichukbeñ iyäla ty'ul jiñi lakch'ujuña', kome añäch abi ity'ul mek'el icha'añ jiñi uw.

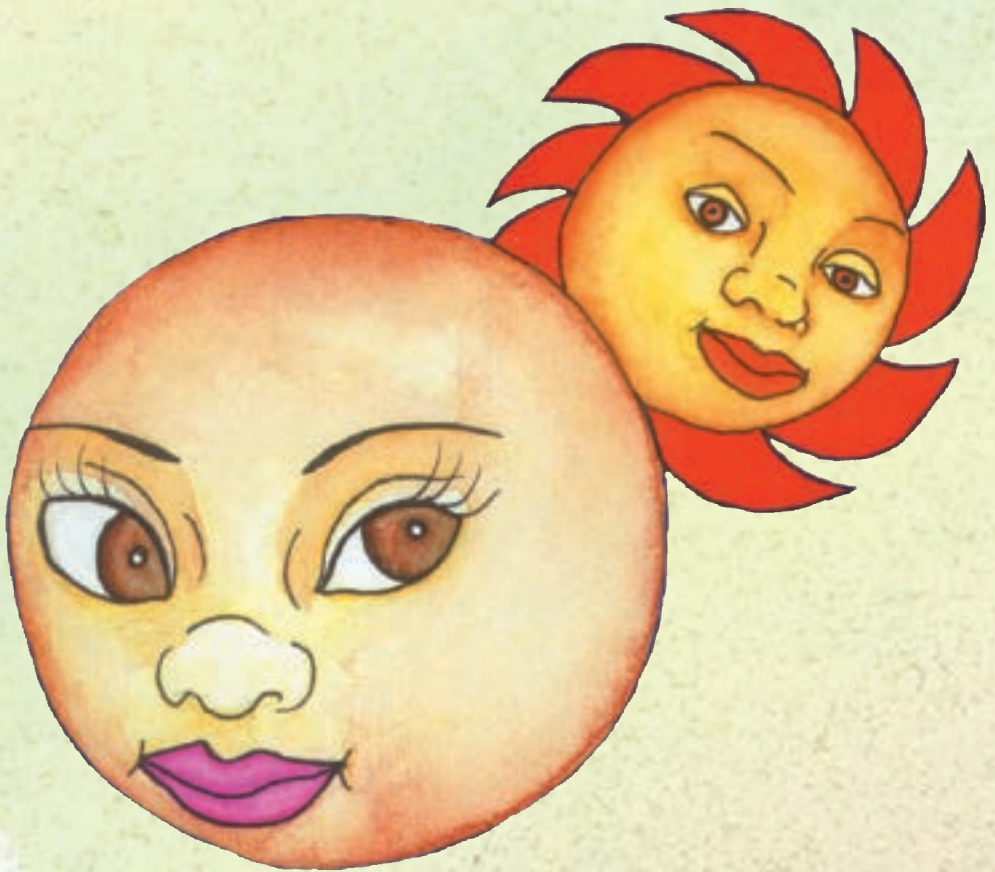
Che' bä mi mäjkel iwuty jiñi uw, jixku laktyaty lakña'ob mi ilok'elob ik'el, yambä mi ich'amob ijuloñib, mi ijulob jiñi bajlum tyi panchañ. Yambä mi ich'amob lajtye', tsuku tyak'iñ, mi ija'ts'ob, cha'añ abi mi ikoltyäntyel jiñi lakch'ujuña.

Che' ja'el mach abi weñik mi laklok'el tyi xämbal che' tyi ak'älel, kome muk' abi ilok'el kabäl bajlum, lukum, chijmay, jontyol bä matyechityam, yik'oty muk' abi ipäs ibä kabäl xibä chu'tyak.

Jixku lakchuchu'ob, mi iñijkañob ch'ojyel pejtyelel
yalobilob, ibutsob, iyälibob, cha'añ mi ilok'elob
ija'ts'beñob tsukutyak'iñ jiñi lakch'ujuña'.

Che' ja'el yañob bä xchumtyäl mi ich'ojyelob ijul tyi
sibik o tyi xtya'chikiñ juloñib jiñi bajlum chukul bä
icha'añ lakch'ujuña.

Che' tyi ajlel wajali bajche' jiñi.

K'AY CH'AÑ TSÄÑAL

Baki k'iñ añ tsäñal
che' tyi yoralel paxku,
baki k'iñ añ tsäñal
che' tyi yoralel k'iñsañtyu.

Che' añ tsäñal chuki mi aläpe'
mi lakmäñ laktsuts bujk cha'añ
mi lakläpe', che' añ tsäñal chuki
mi ajape' añ tyikäw kajpe' mi
lakape'.

WAJALI LAKPAM MI LAKÄK'

Wäle bä k'íñ wolix iweñ k'extyiyel lakpi'älob
ila tyi pañämil. Baki jach mi laktyaj laktä: ty'es
mi lakjats' lak'ab. Jixku wajali: kotyañety
kolibal cho'onla, mi lakäk lakpam, che' jiñi
kotyañety aläl che' mi ijak'ob ja'el lajkolibal
mi ilajtyälel lakpam.

Tyi melol bajche' iliyi chä'äch albil,
tyik'bil icha'añ yalobilob jiñi laktyaty
lakña'ob, che' wolityo tyi kolel, kome
yom abi lajk'el tyi ñuk jiñi añobixbä
ijabilel.

CHE' MI ITYIJKUYELOB LAKÑA'OB WAJALI

La' wujilba bajche' mi imelob lakchuchu'ob wajali che' bä mi yilañ pañämil yalobilob iyixik'al o yälib?

Juntyikil lakchuchu' wajali che' bä kuxultyo mi yäle che'li: Che' bä tsa'ix juli tyi pañämil jiñi aläl o xk'aba mi laksubeñ, yom abi tyi orajach mi ik'ejlel, mi ikäntyantyel, mi its'äkäntyel jiñi iña' aläl.

Muk' abi ik'ixñesañob o mi ityikwesañob xajlel, che' bä tyikawix jiñi xajlel, mu' abi ipixob tyi iyopol xk'umatye', xruspimel o xchikiñburuj yik'oty mi ityepop tyi pisil.

Che' jiñi muk'ix meku ik'ixñesabeñob iñäk jiñi xtyijkuyel. Mi ma'añik mi imelob bajche' iliyi, muk' abi ityajob k'amijel, che' ja'el mach abi weñik mi ijapob tsuwañ ja' kome muk' abi ityaje tyixtyixñäk, sijty'el yik'oty mu'abi ik'äñ-añ ili x-ixik.

Mach abi weñik mi ik'uxob jiñi ña'al ak'ach, ajtso', chityam yik'oty wech. Che' ja'el maxtyo weñik mi ichaleñob e'tyel juch'bal, pechom, säk'oñel, yik'oty maxtyo weñik mi ichaleñ ts'amel yik'oty tsuwañ ja'. Jiñtyo abi mi iñumel jump'ej uw che'jiñi muk'ix imejlel tyi ts'itya e'tyel.

Yom abi k'ixiñ mi ijapob ulisa', tsijkelsa', che' ja'el yajkabiljach abi muk' bä mejlel ik'ux jiñi x-ixikob che' bä mi ityijkuyelob, jinjach abi mi mejlel ik'ux: muty, ya'lel xñakow, xchäläl, xmukuy, xkulukab yik'oty jiñ abi ñumeñ weñ mi ik'uxob ya'lel chäy; kome orajach abi mi ityilel ya'lel ichu' xk'aba.

Ch'ajb muk' abi imajlel ñaxañ tyi ts'ämel, its'äkañ ibä ya' tyi pus. Che jiñi muk'ix imejlel ik'ux pejtyelel chuki yujil k'uxtyäl.

TYI PÄYOL JA'AL

Laktyatyob ya'tyi Tila, che' bä ma'añik mi tyilel ja'al, mi ikomo ñatyañob, mi ikomo tyempañob ity'añ cha'añ mi ik'ajtyiñob ja'al. Ñaxañ mi imajlelob tyi tsuk ñichim, tyi resar ya' tyi kolem klesya.

Che' mi tsa'ix ujtyi icha'leñob tsuk' ñichin ya' tyi yotylel lakch'ujutyaty, muk'ix meku imäjlelob ya' ba'añ ch'eñ, baki mi ilok'el ja'. Ya' tyi lok'ibja' mi ch'amob majlel jiñi ñichim, pom, a'ts'am, ich, ts'itya lembal.

Che' mi tsa'ix ujtyiyob tyi resar, tyi k'ajtyiya ja'al, muk'ix meku ipulob pom ya' tyi tyi' ch'eñ. Jixku a'ts'am yik'oty k'utyulbä ich mi chokob ochel ya' tyi malch'eñ baki mi ilok'el ja'. Kome mi yälob iyum ja'al muk' abi imich'añ che' wolix tyi lejmel ijol baki mi iboñbeñob tyi ich, jiñ abi cha'añ mi ityujkel ja'al.

Che' tyi ik'añ o tyi abälel ya'ix meku tyilel ja'al yik'oty tyuñija', kome jiñi laktyatyob wajali yujilob bajche' mi ityujkel ja'al, cha'añ mi ikolel icholob: ixim, bu'ul, ch'ujm, ajkum, ts'ijñ chutyäk.

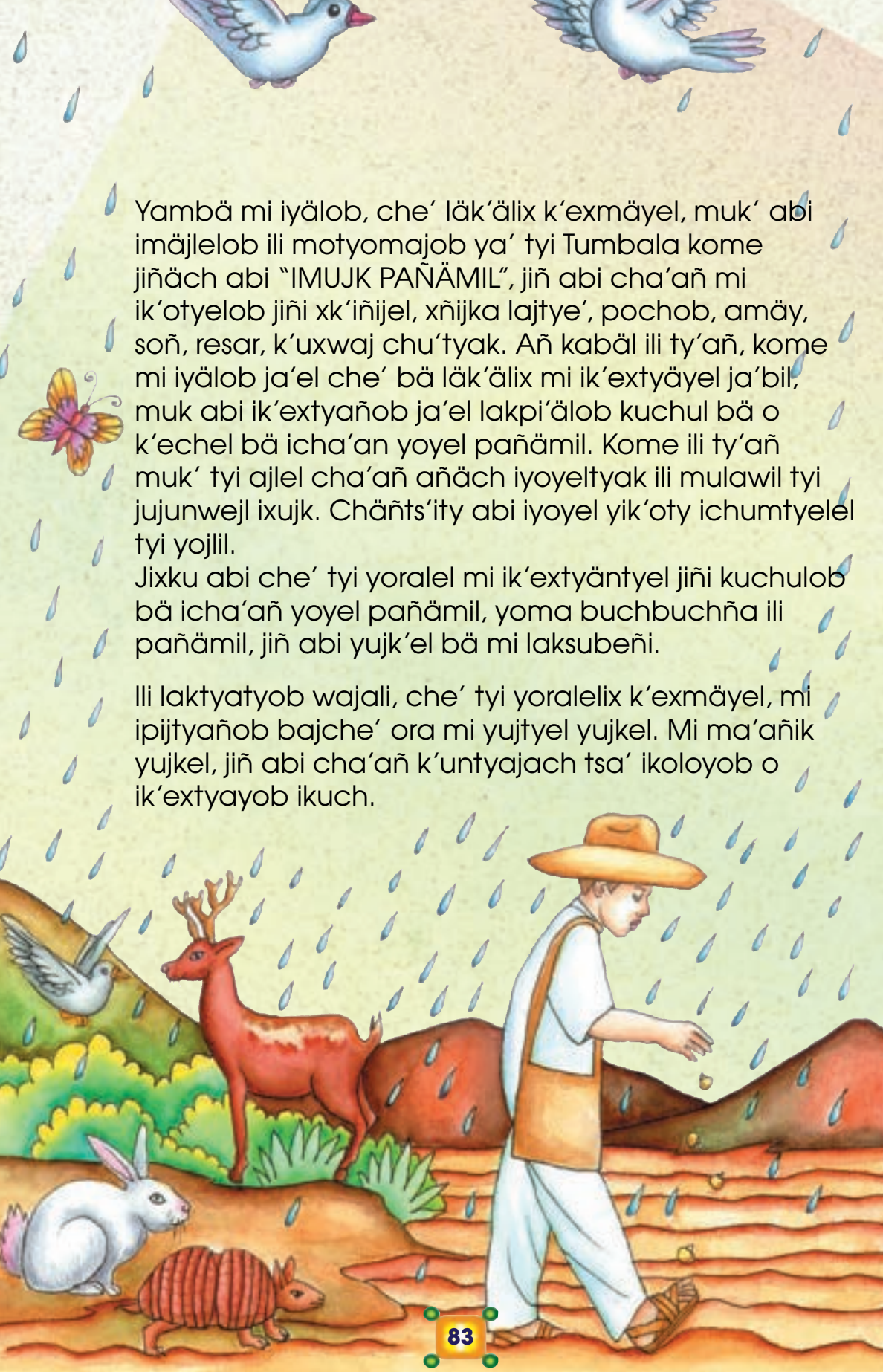

IMUJK PAÑÄMIL

Mi yälob jiñi pasarojob wajali oñiyi, ya' tyi Tumbala che' bä mi iyajñelob tyi k'ïñijel, jiñäch abi yojlil pañämil mi yälob. Jiñ meku cha'añ ya' mi iñoj ajñelob tyi tsuk ñichim, tyi k'ajtyiya ja'al, tyi k'ajtyiya ña'al ixim, tyi k'ajtyiya ña'al bu'ul yik'oty ikuxtyälelob. Yik'oty ja'el ya' mi ik'otyel ik'ajtyiñob cha'añ mi ipäsbeñob ibä chijmay, tye'lal o jiñäch chuki yom ik'ajtyiñob. Che' ja'el che' bä läk'älix tyal ik'ïñilel jiñi xchämelob, mi iletselob majlel tyi Tumbala ijats'beñob tsukutyak'ïñ yik'oty säsäkyak'ïñ. Kome ila tyi yojlil pañämil yä'äch abi añ mi iyälob läk'al bä juntyikil lakch'ujutyaty añ bä tyi iwenta jiñi xchämelob. Jiñ abi cha'añ mi imajlelob ijats' jiñi tsukutyak'ïñ yik'oty säsäkyak'ïñ, kome ili xchämelob makälob abi tyi pejtyelex ora, jiñtyo mi iyubiñob mi ijajts'el jiñi tsukutyak'ïñ, muk'ix meku iyäk ity'añ jiñi lakch'ujutyaty cha'añ muk'ix ilok'elob ipijtyañ jiñi imäjtyañ muk' bä yäk'entyelob che' tyi k'ïñsañtyu.

Yambä mi iyälob, che' läk'älix k'exmäyel, muk' abi imäjlelob ili motyomajob ya' tyi Tumbala kome jiñäch abi "IMUJK PAÑÄMIL", jiñ abi cha'añ mi ik'otyelob jiñi xk'iñijel, xñijka lajtye', pochob, amäy, soñ, resar, k'uxwaj chu'tyak. Añ kabäl ili ty'añ, kome mi iyälob ja'el che' bä läk'älix mi ik'extyäyel ja'bil, muk' abi ik'extyañob ja'el lakpi'älob kuchul bä o k'echel bä icha'an yoyel pañämil. Kome ili ty'añ muk' tyi ajlel cha'añ añäch iyoyeltyak ili mulawil tyi jujunwejl ixujk. Chäñts'ity abi iyoyel yik'oty ichumtyelel tyi yojlil.

Jixku abi che' tyi yoralel mi ik'extyäntyel jiñi kuchulob bä icha'añ yoyel pañämil, yoma buchbuchña ili pañämil, jiñ abi yujk'el bä mi laksubeñi.

Ili laktyatyob wajali, che' tyi yoralelix k'exmäyel, mi ipijtyañob bajche' ora mi yujtyel yujkel. Mi ma'añik yujkel, jiñ abi cha'añ k'untyajach tsa' ikoloyob o ik'extyayob ikuch.

LAÑTYÄL LAKBÄK'TYÄL

Chuki ye'tyel lakwuty mi
la'wäl cha'an mi lak'el
lakpi'äl, chuki ye'tyel
lakchikiñ cha'añ chuki mi
lakubiñ.

Chuki ye'tyel lakol
ya' chukul laksikojk,
lajkáb chuki ye'tyel
cha'añ mi lak'añ tyi e'tyel.
Lakok chuki ik'äjñibal
cha'añ mi lak'añ tyi xämbal,
cha'añ k'eljuñ baki bä mi
ak'añ pejtyelel mi laklajk'añ.

CHUKI IPÄCHÄLEL ILIYI

he' ba woliyoñlojoñ tyi aläty'añ yik'oty jkumparej, ya' ji'ch'il ipächälel aja ili bät ye'eli.

XPÄSJUÑ: Chuki ipächälel ixäyi.- cho'oñ tsa' jk'ajtyibe.

KUMPAREJ: ¡A a a.. jijiji ! che' tsa' kaji tyi tse'ñal, bä jiñ tsa' ipächälel ixä muk' bä tyi letstye'i, ixä aňtyak bä ich'ixäl ipaty, kome ya' abi ñotyol tyi ye'bal tye' che' bä tsä' kaji ik'elob ixä alälobi.

Che' jiñi: tok, tok, tok .- che' abi aja ak'achi tyi bak'eñ.- Woj, woj, wojwoj, wojwoj, che' ja'el ili ts'i'i.

-Chuki wäle che' ob aja alälobi, tsa' majliyob ik'el,
-Che' jiñi: la'ñuñkula, k'elexkula iliyi!- che' ob tyi oñel.
-Chuki wäle cho'oñ ja'el tsa' majli jk'el: chaku yä'äch choxkotyoli, tsa' meku kaji kbäk ty'esjats', tsa' kaji kts'ule.

XPÄSJUÑ: ¿Tsa'äch la'k'uxu?- cho'oñ.

-KUMPAREJ: ¡ljee... ! bájña yom, ñaxañ tsa' kch'ajtyalojoñ, che'jiñi tsa' kch'äxälojoñ. Jiñ abi its'äkäl ojballi, che' mi yälob lakñojtye'el, laktyaty lakña'ob wajali.

Jixku wäle ma'añix mi chän k'uxob aja wi'il xkolelobi. Che' meku tsa iyälä jkumparej bajche' iliyi.

LAKTYIJK'EL TYI K'ELJUÑ

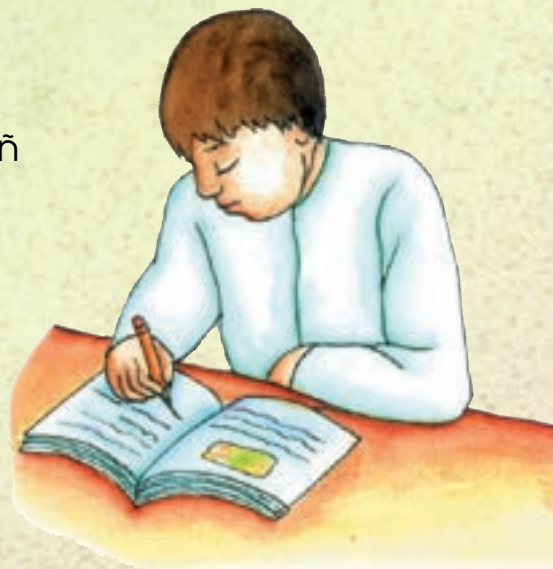
tyaty tsa' isubeyoñ:
aläl ñopo juñ tyi weñ,
kña' tsa' isubeyoñ alä
xch'ok ñopo juñ tyi weñ.

Käskuñ tsa' isubeyoñ:
jak'ä chuki mi asubentyel,
kchich tsa' isubeyoñ
weñ mi amel awe'tyel.

Kichañ tsa' isubeyoñ:
jak'beñ ity'añ atyaty,
kyumijel tsa' isubeyoñ
ch'ujbiñ ity'añ aña'.

Kñojtye'el tsa' ityik'iyoyñ:
mach mi acha'leñ letyo tyi
k'eljuñ, kchuchu' tsa'
ityik'iyoyñ yom mi aweñ
ñope' juñ.

Xpäsjuñ tsa' yälbeyoñ:
k'otyeñ k'ele ajuñ,
ktyaty tsa' ik'ajtyibeyoñ
tsa'ix ba ujtyi ak'eljuñ.

BAJCHE' TSA' KOLIYOB LAKPI'ÄLOB TYI XIBA

Añ abi tsa' ujtyiyob wajali uxtyikil wiñikob, tsa' majliyob tyi kuchijel, che' bä woliyob tyi xämbäl tyi kolembij. Che' bä ik'ixkajel tsa' yilayob, tsa'ix kajiyob iña'tyañ baki mi iwäyelob.

Che' bä woliyob tyi xämbäl, tsa' ityajayob yotylel ixim tyi tyi' bij, ya' tyi mal wumlel, ya'ix tsa' kajiyob tyi jijlel, kajiyob tyi k'aj-øj, kaji ixik'ob ik'ajk cha'añ mi ch'äxob ikajpe', mi ik'ixñesañob ibu'lewaj, ik'omochwaj.

Che' bä tsa' ujtyiyob tyi jap kajpe', tyi k'uxwaj, tsa'ix kaji ik'elob iwäyib, tsa' letsiyob tyi wäyel tyi pam ixim. Woläch abi iña'tyañ juntyikil lajkolibal chuki mi kajel tyi ujtyel, che' jiñi tsa' kaji iwuñ al: mach meku yomik mi la'weñ wäyel, ame añik chuki tyal, che' abi.

Weñ ik'ajelaxtyo abi, tsa' abi kaji yubiñ ili lajkolibäli "buchiñ, buchiñ, che abi jiñi yotylel ixim. Che' ja'el burukña abi tyilel ñuki ik', we'ekña tyilel x-oñel, wojwojña tyilel xkuj, bumbuña tyilel lajtye' yik'oty pochob.

-Ch'ojyenkula, tyejchenkula, chuki ubiyi, che' abi laktyaty.

Tsa'ix abi ch'ojyiyob, kajiyob tyi bäk'eñ: baki mi lakmajlel wäle, chuki tyal wäle, bajche' yilal wäle, baki tyal wäle che'ob abi... ya' ix abi pochpochña k'otyel xkuj, wojwojña k'otyel kolembij xwots ts'í.

Tsa' abi kajityak tyi ty'añ ili xkuj yik'oty ts'i': weñ k'ele meku mi ma'añik chubu'añ ya' tyi pam otyoty, tyi pam ixim, kome ts'itya'ixme yom julel lakyum che' abi aja ts'i'i, ili ts'i' jiñäch abi kolem bä wax.

Che' jiñi kome ma'añik chuki tsa' ityaja, tsa' abi sujtyiyob ityaj iyumob. Jixku laktyaty tsa' abi kaji yälytyak: wäle mi añ chuki tsa' juli ilayi yom meku weñ chajpabiletyia, tyi la'waxux, tyi la'mank'ujts' che' abi.

Pojumuk'äch abi tsa' kaji yubiñob ya'ix abi ju'ukña tyilel k'iñijel, lajtye', pochob, amäy.

Ñechlawob abi tyilel xty'añ: CHUKU, LAKYUM, CHUKU LAKYUM, MA'MEKU LA'YÄSAN LAKYUM; che' ob abi, che' wolix ik'otyeli.

Jixku jiñi lajtye' iñäk' abi me', ili pochob, amäy ibäkel abi ik'äb xchämel.

Che' jach abi yoch'olob ik'elob lakpi'älobi, täpye'el
abi tyi kolem a'b aja iyumob, chäkperañix abi ijol
tsa' abi k'oty i täpkächob tyi yoyel yotyel ixim.

Tsa' abi kaji yäk' ity'añ ja'el xñejebxibä: señuñkula tyi
xik'ajk, kome muk'ix ikajel lakp'o lakwe'el, kome
yomixme we'el lakyum ila tyi jumuk' che'abi.

Welwelña abi iwejchañ tyi iwich' aja xkuji, yambä woli
imelob ity'ojob aja iwe'elobi. Che' bä säpäl tyi a'b
aja ili xñoxi tsa' abi kaji isik'e: ijjaaaa!.. chuki jiñi
xojokñayi, ubächix añ pajch' mi kubiñi, tsä'ächkuka
la'weñ tsaji, la'weñ k'ele ijol otyoty. Cha'kukula weñ
k'ele che' abi yälol xkuj.

-Poch poch poch.. ji' uchku bä'añob, che' abi xkuj.

-Chukula jubel, päyälä tyilel ilayi, che' abi xiba. Che'
jiñi tsä'äch abi jubiyob tyi buchtyäl ya' baki tsolol jiñi
ch'ich, lembal bä isubeñob.

-Buchilaj, pi'tyantyolaj, muk'ix ikajel la'k'ux la'waj,
ts'ityajax yom tyik'añ che' abi xchäkperanjol.

-Tsa'ix tyik'a lakwe'el, bajche' la'wälä, muk'ixba
kluchbeñetylaj.-

Che' abi xñejep'.

-Señuñkula añix kwiñal, jiñ meku mi la' luchbeñoñ ich'oktyuñi, kome machme añix kej che' abi yumäli.

-Che' tsololix we'eläl tyi kalem we'tye', tsa' abi kaji yäl ubi xñoxiba: Wäle jatyety mi kaj ach'ujutyesañ lakwe'el, ats'ej mi ak'añ ap'is iwuty, che' abi yälol laktyaty tsa' bä ju'säntyiyob tyi pam ixim.

-Yomäch che' abi, iñoj tsä' ik'añä ip'is iwuty... lijiñ tsa' yajli, tsa' bejk'i pejtyelel we'el, lembal yik'oty pejtyelelob xmel'iñob, ñuñuktyakob tsa' chämiyob.- Tyi orajach abi tsa' iwejtyuyob x-axux, xmank'ujts' ya' tyi pamob jiñi xibajob.

-Koñixkula, la'ñuñkula.- che' ob abi wiñikob, jäplayob majlel tyi ajñel tyi ak'älel.

-Ñajtyix imäjlelob, tsa' abi kaji yubiñob: ya' abi wojwojña tyilel wax, xkuj, burukña ik'.

-Ujba tsa' majliyob, la'ñuñkula, che' abi waxi. Jiñi wiñikob tsa' k'oty i tyajob yambä yotylel ixim, kaji ijok'ob yochib tyi ye'bal ixim... lijiñ tsa' ejmiju'bel, tsa' puchtyejñiyob kälel.

-Woj, woj, woj, woj... ubäch abi añi, ch'amälä majlel la'frok, tyirokokula lok'el, tsa'ix laktyo'o k'upi lakwe'el tsa' bä bejk'i, jiñ cha'añ mach mi la'wäk' tyi pu'ts'el che' abi xñoxiba.

Jiñix abi säkwal yik'oty xk'añäl ixim, ch'ujmtyak tsa' kaji tyi koltyaya, che' ja'el tsa'ix abi kaji tyi säk'añ, tsa' ijok'oyob ilok'ib jiñi lakpi'älob, che' abi tsa' ujtyi bajche' iliyi.

Tyi ak'älel mi lok'el
mi ik'uxbeñ iyopol
pejtyelel lakpäk'äb
anke cha'ts'ityach iyej.

Che' bä wiña ma'añik
mi ik'ajtyiñ mi ixujch'iñ
chubu'añ che' tyi ak'älel.

Mi ilok'el ik'äk'al
mach k'ajkik
kome yujil wejlel.

Tyi ak'älel mi ik'ajyoy
tyi k'iñil mi awäk' tyi awok.

SAJK' TSA' ILAJ JISA CHUBU'AÑ

Añix lujump'ej ijo'k'al ja'bil mi yälob jiñi pasarojob, che' bä tsa' ñumi jiñi jo'boñ chächäk sajk' wä' tyi laklumal, mach abi muk' imejlel lakña'tyañ mi tyi pamol pañämil o mi jiñjach tyi laklumal ch'olonbälaj, kome weñ bäbäk'eñ, weñ ch'ijiyem abi tsa' ujtyi che' bä tyi yoralel jiñi xiba sajk'.

Che' bä ya'tyo abi chumulob ili laktyaty Mikel ya' tyi Rewancha, mi yäl cha'añ uxp'ej abi ja'b ma'añik tsa' ik'uxuyob ixim, kome mach abi añik mi yäk tyi kolel pejtyelel chuki añ tyi cholel, che' bajche': ixim, ts'ijñ, juk', ajkum, ja'as, bu'ul, ch'ujm, ch'ijch'um, ich, ch'ajuk' yik'oty abi yañtyak bä pimel, tye', jam chu'tyak.

Mi yälob chäkpetyañ abi tyi pejtyelel matye'el, jinjach abi tsa' käle chä'tye', tsu'um, wayja'as, ty'olok yik'oty ax; chäkpetyañ abi tsa' majli matye'el.

Muk'äch abi ilon melob kolem bä icholob jiñi laktyatyob, weñäch abi mi ipasel jiñi alä ixim, cha'añjach ma'añik mi yäk' tyi pasel, tyi chan-añ, tyi ak'älel abi muk' tyi p'ojlel, tyi tyojp'el, tyi tyuñ jiñi sajk' ya' tyi mal cholel. Jixku laktyatyob ya'ix abi mi ilañtya wäyelob ya' tyi mal ichol, yik'oty lakña'ob, alälob. Tyi kaj abi cha'añ mi ikañtyañob ichol, cha'añ mi iwets'ob lok'el jiñi chächäk sajk ya' tyi mal cholel.

BAJCHE' TSA' IÑUSA K'IN JIÑI LAKTYATY XK'UKWITS...

Mi yälob bajche' tsa' iñusa k'iñ jiñi laktyaty xk'ukwits yik'oty laktyaty Pransisku iyerañ laktyaty Mikel, tsa' abi iweñ ubiyob wokol, uk'el, oñel, wi'ñal ya' tyi mal icholob.

Yambä mi yälob cha'añ tsa' koliyob tyi wi'ñal ili lakpi'älob jiñjach abi tsa' ilotyoyob ik'ux jiñi iwuty ax, jiñ iyoralel che' tyi marso tyi yoralel chobal. Kome ili ax ma'añik tsa' k'uxle tyi sajk', yik'oty ja'el weñ kabältyo wajali. Che' bä tyi yoralel ili ax, yä'ix abi mi imäjlelob tyi wäyel jiñi laktyaty lakña'ob ya' tyi ye'bäl, kome mach yomobix yotsañob yambä lakpi'älob. Jiñi lakpi'äl mach bä añik mi ityaje chuki mi ik'ux, muk'ix abi iñumel tyi xujch', o jiñjachix ja' mi ijape'.

Jiñi muk'äxtyo bä its'itya k'aje ixim, jiñi laktyatyob ya' bä mi iwäyelob tyi mal cholel ikän'tyañ cha'an ma'añik mi isajtyel. Mi yälob yambä che' bä tsa' kaji tyi ñäjch'el ili sajk', jiñtyo abi tsa' ityempayob ibä pejtyelel pasaro, kapityañ yik'oty motyomajob.

Tsa' abi majliyob itsuk'ob iñichim ya' tyi Tumbala, tyi Ma'chäyil, che'jiñi tsa' abi ik'ajtyiyob tyi wokol ty'añ tyi ityojl lakch'ujutyaty cha'añ mi jilelix, mi lok'elix majlel jiñi xibä chächäk sajk'. Ili laktyatyobi tsa' abi iwen cha'leyob uk'el, oñel. Che' ja'el yonlel abi pasarojob tsajñiyob ya' tyi Tumbala, tyi Tila. Che' bä tsa' juliyob tyi yotyoty tsa' abi kaji ñuki ja'al ñuki ik', chajk. Jo'p'ej abi k'iñ ja'al tsa' ujtyi, che' ja'el mach abi añik tsa' mejliyob tyi lok'el laktyatyob, jiñtyo abi tsa' ñäjch'i ja'al tsa' majliyob tyi cholel.

Säkp'ulañ abi tsa' chämi sajk. K'uñsomañ, k'uñpuchän, k'uñts'o'añ abi mi yochel lakok tyi mal lum, che' abi bajche omostye' tsa' majli jiñi xiba sajk'.

Tsa'ix meku weñ kajiyob tyi mel cholel. Jeee... tsa'ix koliyonlaj, tsa'ix koliyob lakalobilob, chä'ächix ma'añik lakmuty, lakchityam, lakäk'ach, lakpech, lakts'i'... yik'oty chä'ächix ma'añik lakbujk, lakwex, lakpixol kome tsä'äxtyo koliyonlaj che'ob abi laktyatyobi. Che' abi tsa' jili sajk' bajche iliyi.

JOCH' IXIM

Che' bä tyi chämel uw
mi k'ajob ili ixim
mi tyaje' joch'.
Jiñi joch' ixim
ma'añik mi ik'uxob wiñikob,
mi yäk'eñob chityam.
Che' ja'el joch' ixim
ma'añik mi ik'ux ak'ach,
kome mi ik'el
cha'añ joch'ix.
Che' bä woli tyi joch'
tyäñakña mi iyajlel ijoch'il,
jiñ cha'añ muty, pech, ak'ach
ma'añik mi ik'ux.
Loñ weñäch ijomoch'al
tyi k'elol ili joch'ixim.

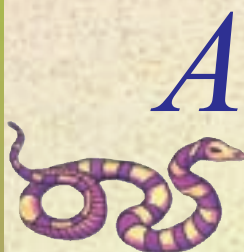
PAK'

Che' mi lakcha'leñ päk'
mi lajk'añ tye' ik'aba päk'ojib,
tyi päk'ol ixim mach
tyamik mi lakpäk',
mi tyam tsa' apäk'ä
ma'añik mi ilok'el.

TSA' BÄ CH'OJLE TYI LUKUM

Añ abi juntyikil mebä ch'ityoñ, jump'ej bä k'iñ tsa' abi majlijob tyi paxyal yik'oty ija'añ, chuk puy, ts'ok ch'ib abi tsa' majlijob.

Tsa' abi ityajayob kolempa' ya' tyi matye'el ya' meku tsa' kajiyob tyi ts'ok ch'ib, ixä ch'ib muk' bä ikolel tyi tyi' ja', ts'itya ch'aj tyi k'uxol.

Woli abi ity'umob majlel jiñi ja' ya' baki chonkol tyi ts'ok ch'ib, che'jiñi tsa' abi ik'ele mep' jiñi ija'añ, tyi orajach tsa' kaji yäl: ya' tsa' ochi kolempa' mep' ixtyi ilejch xajleli, señuñku, lañuñku, sejbetyku, k'eleku ujbä'añ otsanku ak'äbi.

Chukuku, tyujk'anku lok'el.- che' abi yälol ili me'bä ch'ityoñi. Tsa' abi yotsa ik'äb jiñjax abi tsa yubi: tsäjk' che' abi... ityityuk'añ abi lok'el ik'äb, jäläkña, ts'uuyukña abi lok'el kolempa' k'äñchoj. Ya' abi ts'uuyu tsa' käle ubi lukum ya' tyi paty ik'äb... ay, ay, ay, ay, che' abi che' woli ilijkañ ik'äb.

Tsa'ix jiliyoñ, tsa'ix ujtyiyoñ, machki tsa' mep'ix käläyi, bajchexka tsa' kñäk'ajak'a ja'el.- che' abi ili wiñik che' bä woli tyi bajk'eli.

Che'jiñi tsa'ix abi sujtyiyob tyi yotyoty, tsa' abi majli ipäyob tyilel juñtyikil laktyaty yujilbä ichumol, its'äkäntyel jiñi xkiñijel. Chaku tsa'äch abi k'otyji jiñi laktyaty, tsa' kaji imel, ichajpañ, ich'äxe jiñi pimel, yopotye' chutyäk. Kome joñoñlaj mach lakujilik chuki ik'äbä jiñi ts'ak.

Jiñi wiñik tsa' abi kaji tyi ch'ejlañ kome laktyaty woliyäch abi tyi wersa tyi chum ts'ak, kome jujumuk abi mi ipulbentyel, mi

bonbentyel tyi ts'ak ik'äb. Che' jiñi tsa'ix abi lajmi tyi k'ux, tyi sijty'el, tyijikñayix abi pañämil, jixku laktyaty tsa' abi kaji iyäl, tsa' abi kaji tyi tyik'ojel che' bä samix tyi sujtyel: wäle aläl ch'ityoñ, tsa'ix lajmiyety, tsa'ix koliyety, kãñtyañ meku abä, kome añixme añujp, api'äl mi kilañ. Machme alasty'añik, isujmllel chuki woli ksubeñety, jiñ cha'añ yom meku abajñel mi awäyel, ñajty mi awäyel ya' baki mi iwäyel api'al che' abi.

Che' ja'el tsajälety chuki mi ak'ux, kome mach weñik mi ak'ux chityam, ak'ach, bu'ul, yik'oty mach mi aweñ ñaj-esañ abä, ts'ityajach mi ak'ux jiñi ya'lel muty, ulisa'.

Che' joñoñ ja'el mi kajel jkãñtyañ kbäj, kome chä'ächme añ isujmllel, kome ili wokol icha'añ xiba,- che'abi laktyaty tsa' sujtyi tyi yotyoty.

Che' jiñi tsa' abi ñumi k'iñ, che' ja'el weñix abi ik'äb ili wiñiki, mach abi che'ik jalel tsa' cha'kaji, che' bä tsa' säk'a pañämil lekojix abi imotso'lel ipujwil, iya'lel ik'äb. Tsa' abi cha'majli ipäyob tyilel jiñi laktyaty tsa' abi k'oty i subeñob: awokolik tyaty, cha'kuku poj k'elbeñoñ ka'añ,

muk'ix ikajel tyi chämel, mach kujilik chukoch tsa' cha'tyejch tyi sijty'el ik'äb, che' abi.

Jiñi laktyaty tsa' abi ijakä ja'el: ma'añix tyi kwenta, kome tsa'äch ksube che' bä tsa' sujtyiyon, tsa'äch ktyik'i, joñoñ kujil cha'añ ma'añik tsa' ikäntya ibä.

Wäle k'elexlaj bajche' mi la'mel, che' ja'el joñoñ woli jkäntyañ kbäj, ma'añik woli kweñ k'ux kwaj tyi imul awerañ o aja'añ che' abi laktyaty.

Che'jiñi tsa'ix abi päjyi mäjllel tyi ospitar tyi Palenke. Jixku jiñi loktor tsa' abi kaji yäl: wäle kojax its'äkal mi laktsep k'älä tyi akejlal, che' abi loktor. Che' meku tsa' tsejpi ik'äb lakerañ bajche' iliyi, jixku ik'äb tsa' abi ikuchbeyob majlel, tsa' imukbeyob tyi mal lum, che' ja'el tsa' abi its'äbeyob, itsuk'beyob ñichim ya' tyi bajch'eñ.

Che' bä tsä' k'oty tyi yotyoty ili wiñiki weñ p'ump'ujax, kome mach ts'äkälilix ik'äb tsa' k'oty, che' ja'el mach yomix k'elel yik'oty yijñam. Tsa' abi käle ili lakerañ, tsa'ix abi lok'imäjlel iyijñam, kome tsa' abi yälä: Chukityo ye'tyel kcha'añ jiñi... Jiñ cha'añ weñ ch'ijiyem tsa' käle ili lakpi'äl, kome tsa' isätyä junts'ity ik'äb yik'oty tsa' isätyä iyijñam.

Ili ty'añ mach cha'añik wajal, mach cha'añik lekoty'añ, jiñäch cha'añonlaj tyi lakpejtyelel, kome joñoñlaj bäk'eñ che' mi lakujtyel tyi lake'tyeli o ame che'ik ujtyikob alälob ya' baki mi ñumelob.

Mi yälob ili jiñäch abi ixojob uchuchañ
muk' abi imäkyañ ja'al,
jixku ja'el ja'al
leko abi mi imäjlel.

Yambä mi yälob
che' mi laktyu'che'
ili ty'oxja'
muk' abi ijilel yäl lajk'äb.

BUTY'JA'LEL

K abäl isujmllel ty'añ mi yäjlel ila tyi pañämil, kome mi iyälob lakñojtye'elob tyi oñiyi, tsa' abi ujtyi buty'ja'lel tyi pamol pañämil.

Tsa' abi jiliyob jiñi junlajmob lakpäk'il, kome tsa' abi wen jale jiñi ja'al tyi k'iñil tyi ak'älel, che' jiñi tsa' abi k'äjki letsel jiñi buty'ja'lel, pejtyelel matye'el, wits', xajlel, otyoty, kolem tye' chu'tyäk tsa' laj mujläyi tyi ja'. Jixku lakpäk'ilob tsä'äch abi subentyiyob tyi iñajal che' bä tyaltyo ili wokolil, cha'añjach ma'añik majki tsa' ich'ujbi jiñi ty'añ. Che' jiñi tsa'ix meku kaji jiñi ja'al, woli iña'tyañob jiñi wiñikob x-ixikob cha'añ muk'ach kajel ilajmel jiñi ja'al. Jiñtyo tsa' kaji ik'elob che' bä wolix iyochel jiñi ja' tyi otyoty, tsa'ix kaji tyi k'äjkel pejtyelel bätye'el bajche': wakax, tyäname', tyeñtsuñ, chijmay, bajlum, tye'lal, matyechityam yik'oty muty, ak'ach ts'i'. Pejtyelel lakpi'älob tsa'ix kajiyob tyi uk'el, tyi oñel, kome wolix isik'ob ja' jiñi alälob, yambä tsa' iñopoyob letsel tyi, tye' yambä tsa' isäklayob chän bä wits.

Che' jiñi, añ abi juntyikil lakpi'äl tsa' bä imele iyotyoty, che' abi bajche' kolem jukub, weñ mäkbil abi ityi' tyi xajlel, tyi tya'chäb.

Ya' abi tsa' ochi ili wiñik tyi puts'el yik'oty yälobil. Yambä mi yälob cha'añ tsa' jale jump'ej uw, yambä mi yälob cha'añ cha'p'ej uw añ ili ja'al tyi pañamil. Che' bä tsa' lajmi ili buty'ja'lel, tsa' kaji tyi ju'bel pejtyel xchämelob tyi lum, limi abi lakbäk'tyal tyi mulawil.

Lekojix abi laktyujel, jiñ cha'añ tsa' abi yälä jiñi lakch'ujutyaty: Wäle jatyety wasil, kuku k'eleyob bajche' tsa' ujtyiyob jiñi kalobilob ya' tyi lum, mach me añik chuki mi ikajel amel, orajach mi atyilel asubeñoñ.- che' abi yälol jiñi xtya'jol. Che' jiñi tsa' abi jubi tyilel jiñi xtya'jol, weñ xojokña abi tsa' kaji yubiñ tsa' kaji ik'ux jiñi xchämelob. Baki tsa' käle, kuku ja'el xuñ ok.- che' abi yälol jiñi ts'i'. Jiñi ts'i' tsa' abi k'otyi isubeñ jiñi lakch'ujutyaty: lekojix chuki woli imel jiñi wasil, kome we'eljach woli tsa' k'otyiyoñ che' abi. Päybeñoñ tyilel ilayi.- Che' abi jiñi lakch'ujutyaty. Ma'añix abi mi ichañ mejlel tyi wejlel ili xtya'jol, che' bä tsa' k'otyi tyi ityojlel lakch'ujutyaty... tsa' abi ibajbe ya' tyi' ijoli, jiñ abi cha'añ tsa' kijts'i jubel pächälel ijol.

MI LAJKOLTYAÑ TYI K'ELJUÑ MACH BÄ YUJILIK

Majki ora mi imajlel
Yom mi lajkotyañ ja'el
lakpi'äl k'uñtye' bä mi imajlel,
kome ili k'eljuñ k'untye'
k'uñtye' mi lakñope'.

Mach yomik mi lajkäye'
mach che'ikach mi ak'ele'
jiñi api'äl woli bä ikälel,
mach yomik mi akäye'
junlajal mi lakmajlel.

La'lajkoltyañ ili lakpi'äl
la'lajkoltyañ ili lakerañ
la'lajkoltyañ ili awäsk'uñ,
la'lajkoltyañ ili awijts'iñ
cha'añ junlajal mi lajkän.

Koltyañ awäskuñ
koltyañ awijts'iñ
koltyañ tyi k'eljuñ,
koltyañ ipejkañ
koltyañ iña'tyañ.

BAJCHE' TSA' KUXTIYI JA'

Che' bä woliyoñlojoñ tyi ts'ämel ya' tyi aläpa' añ
bä tyi yojlil ilumalob Xrosal, tsa' kaji jk'ajtyibeñ
laktyaty Pransisku, Xpäsjuñ bä yerañi, iweñ uts'aty tsa'
kaji yäl:

-XPÄSJUÑ: Bajche' tsa' mejli la'mel ili yajñib alä
ch'omobä la'wa'ali.

-PRANSISKU: Tsa' ijak'ä, maxtyo che'ik wajali bajche'
iliyi, che'jaxyo ya' lämtyäli ya' baki tsok'ol ibujk jiñi
mastro Armantu, che' ya' aläch'omtyäl jok'bil
kcha'añojoñ, che' ja'el mutyo ityikiñ aja wajaliyi, che'
mi kchalenlojoñ ts'ämeli mi kpijtyañojoñ tyi
tyempäyel.- che'eñ.

-XPÄSJUN: Isujmäch aja tsa' la'melbe ik'iñilel wajali
che' wolityo tyi mejlel ili yajñib ja'i?

-PRANSISKU: A a a... isujmku mastro, tsä'äch mejli
aja k'iñi, che' bä wolityo tyi e'tyel aja xpäk'xajleli,
xpäk'ts'ajk, kome che'äch abi yujil e'tyel ubi Xrekoryo,
añ bä tyi Arimälteyu che'eñ.

-XPÄSJUN: ¿Bajche' yilal tsa' kaji tyi lok'el aja ja'i, che'
woli k'iñijel?

-PRANSISKU: Ñaxañ tsa' tsäñsäñtyi kolemtyak bä
tyatymuty ila tyi iltyi' ja', tsa' k'uxle, tsa' jajpi ya'lel
muty, che' jiñi tsa'ix meku kuxtyiyi, k'äläl wäle ma'
añix mi ichañ tyikiñ o mi sajp'el.

Che' abi tsa' ujtyi che' bä tsa' kuxtyiyi iya'alob lakerañob ya' tyi Rosal, k'ele bajche' bichikña woli tyi lok'el ja', iweñ tsuwañ kome tyi yebal lum mi lok'el. Tyatymuty, ña'amuty, ya' tsa' ijälbeyob ibik' ilayi, ty'islaw tsa' majli tyi tyijp'el, tsa' juk ochi ya' baki ch'omoli. Che' jiñi tsa' tyiliyob ja'el lakña'ob tyi e'tyel: tyujtyuya muty, ty'ojoñel, ch'äxoñel, tsolwaj chu'tyak.

IK', TYOKAL YIK'OTY JA'AL

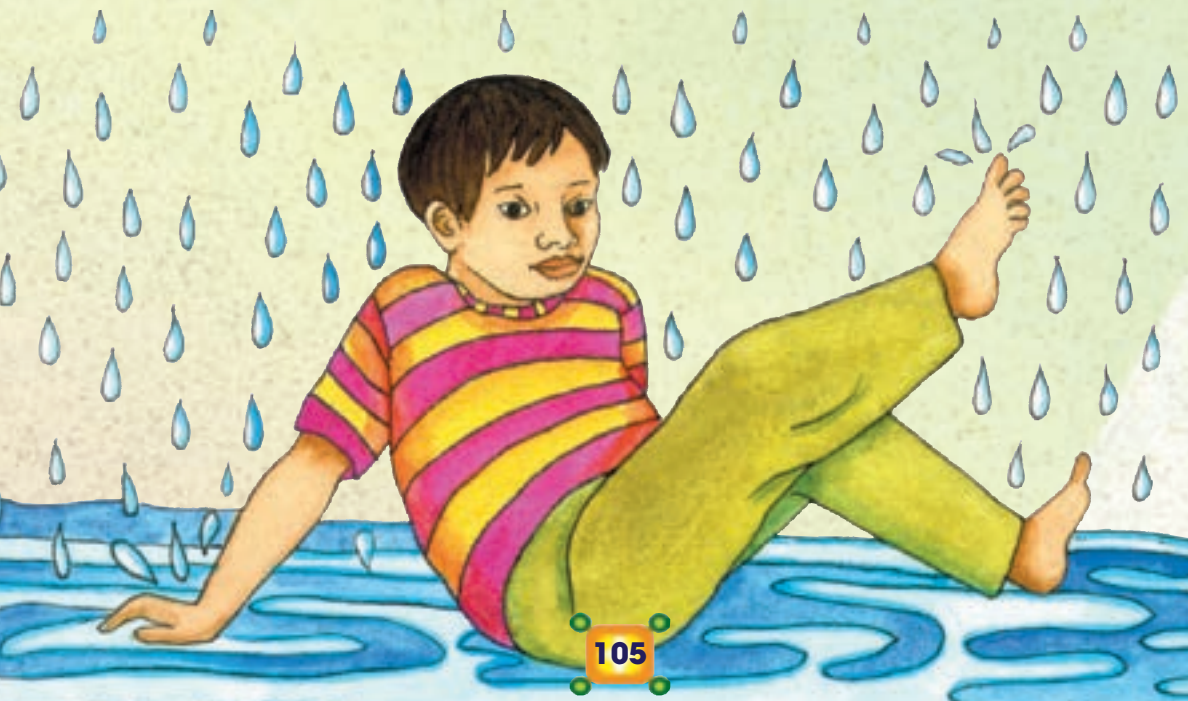

Ñajty mi ityilel jiñi ik',
ñajty mi ityilel ja'al ja'el,
ya' tyi klumal sumuk mi ksik',
jiñi tyokäl mi itsäñesañ k'iñ ja'el.

Che' bä ma'añik tyokäl,
weñ k'ux k'iñ mi kubiñ,
che' bä ma'añik ja'al,
lakpäk'äb mi ityikiñ.

Che' bä ma'añik tye'el
ma'añix lakyäxñälel,
che' bä añ ja'al
tyijikña ja'el lakbäk'tyal.

Tyijikña mi iyubiñ bät ye'el,
lakmuty, lakpech, lakchityam,
tyijikña mi iyubiñ mat ye'el,
ty'ul, me', chuch o matyechityam.

W

ajali che' bä mi iñumelob tyi ak'älel ya' tyi Tyokob jiñi laktyatyob, kome wajali yujilob xämbal tyi ak'älel che' bä mi imäjlelob tyi käy kuchäl. Ili kuchäl o choñolel jiñäch icha'añ jiñi iyumob xñox Mikel Alimañ.

Mach kojikach tsa' ñumiyob ila tyi Tyokob, kome wajali che' bä weñ walityo jiñi majtyañ e'tyel ya' tyi Mikel Alimañ, tyi Jo'oxil, tyi Porweñir. Tsa' abi ixäñayob tyi yok che' bä mi imäjlelob ikäybeñ ikuch aja yumäl. Che' jiñi che' bä woli imäjlelob tyi xämbal tyi ak'älel, tsa' abi ik'eleyob ya' tyi bij: lemlemña abi tyi lejmel, tyi ts'öjbel, tyi lok'el jiñi yäyäx k'ajk, ñajty abi woli ik'elob.

Tsa' abi kaji isubeñ ipi'al tyi xämbal laktyaty k'ukwits bä mi isubeñob, chuki mi awäl jiñi woli bä tyi lejmel, che' abi. Tsa' abi kaji iweñ k'elob, añ abi cha'jal yilal jiñi yäyäx k'ajk. Che' jiñi tsa' abi k'älä majliyob ik'el ya' baki woli tyi lejmel, jixku che' bä läk'älix añob, tsa'ix abi lajmi tyi lejmel. Ili laktyatyob tsa' abi yäk'eyob iyejtyal, tsa' its'äbeyob junts'ijty tye' ya' baki tsa' lajmi tyi lejmel.

Ma'añik abi tsa' iña'tyayob chuki yes o chuki ik'äñibal jiñi k'ajk. Che' bä tsa' k'otiyob tyi yotyoty jiñi yumäl Mikel Alimañ, tsa' abi kaji yälob: "Tsa'ix juliyoñlojoñ siñor, tsa'ix juli akuch, achoñoñel, weñ lujbeñoñixlojoñ, che' ja'el añ chuki tsa' jk'elelojoñ ya' tyi läkäl Tyokob, che' bajche' k'ajk, weñ yäyäx, añ cha'jal ityamlel tsa' letsi tyi chañ, che'ja'el tsa' käk'elojoñ iyejtyal. Che' abi jiñi laktyaty xk'ukwits. E e e... muxaxo... ja, ja, ja, ja,... ja, ja, ja, ja. wäle sami la'päsbeñoñ, ñaxañ k'uxu la'waj, ñaxañ japälaj iliyi, kome weñ lujbetyxlaj".- che' abi jiñi Alimañ.

Che' jiñi tsa' abi ujtyiyob tyi we'el, tsa' ak'entyiyob ilembal, majliiyob ipäse' jiñi k'ajk, k'ächälob abi tsa' majliiyob yik'oty jiñi yumäl, tsa' k'otyiyob, ipäsob ityuchob... weno, weno, weno: wäle muxaxo cha'lenaj e'tyel, jok'olaj jiñi lum, kome sami tyi tyilel la'k'ixñijib, la'lembal, la'majtyañ, che' abi jiñi Mikel Alemañ.

Mach abi tyamik tsa' ijok'oyob jiñi lum, ikank'elob abi woxol kolek uk'um, jiii... chuki iliyi, che' abi laktyaty xk'ukwits. -e e e... jiñi yujil k'äjñel ya' tyi klumal, jatyetyla ma'añik mi imejlel la'k'añ, kome bäk'eñ mi la'tsäñsañ la'bäj. Jiñ cha'añ kächälaj tyi tye' ik'echelaj majlel che' abi jiñi Alemañ. Ili wiñikob tsa' kaji ikächob, ik'echob majlel, weñ al abi jiñi uk'um, yomix abi säk'añ tsa' k'otyiyob. Tsa' meku k'otyiyob tyi ak'eñtyel imajtyañ jump'ej xburis lembal.

Yik'oty jo'p'ej abi k'iñ ma'añik tsa' icha'leyob e'tyel. Che' abi tsa' lok'i majlel jump'ej uk'um tyakiñ bajche' jiñi, ityäk'iñ lakñojtye'elob, ñajty baki tsa' majli tyi xujch'iñtyel. Che' abi tsa' ujtyi ja'el ya' tyi Yebäl Che'eñ, tyi Rewancha, tyi Xch'aklib.

ÑA'TYÄÑTYEL

C hänts'ity yok
mach bät ye'elik
mi ipijtyañety
tyi ak'älel.

Añ ch'ixäl ipaty
che' bajche' chäy
mi iletsel tyi tye'
mach chäyik.

Jiñ mi ik'añob
laktyaty lakña'ob,
kome mi isu'b
bajche' ora.

Weñ sumuk
che' bä ch'ilbil,
yom tsajäl
mi ak'ux
kome añ ch'ix
ya' tyi imäl.

C

he' k'amoñ mi kap ts'ak,
ts'ak mi iyäk'eñoñob
cha'añ mi ik'ok'añ kbäk'tyal,
ts'ak mi ik'ok'esañoñ
che' k'amoñ, che' añ' k'ajk,
che' añ k'ux jol, che' bä
añ k'uxñäk'.

Jiñi alä ak'ach
mi iyäk'eñoñob uk',
uk' mi isubeñoñob
jiñi sujub.
Mi iwälk'uñoñob
yik'oty sa',
mi yäk'eñoñob ik'ux.
Ili ak'ach utsatyax
mi imäsañ o mi imäk',
añ mi yäk'eñoñob yik'oty
k'usa' o k'ujum sa'.

JUMP' EJ BÄ K' IÑ, AK' ÄLEL CHE' BÄ TSA' TYOJMI ICHU' PAÑAMIL

Ma'añik chuki woli iña'tyañob pejtyelel lakpi'älob añob bä tyi Tila, Sabañiya, Tumbala, Saltyo le awa, Palenke yik'oty tyi pejtyelel Chapas.

Che' bä tyi ojilil ch'ap'ej icha'k'al ora che' tyi rominko waxäkp'ej icha'k'al marso 1982, tsa' juptyojmi ichu' pañamil. Ya' baki tsa' tyojmi ik'äbä Chapultyeñanko Pransisko Bajlum che' mi isubeñob, tyi ityojel baki mi ibäjlel k'iñ tyi Chapas.

Juntyikil lakña' tsa' bä lok'i tyi pu'ts'el läk'al ya' baki tsa' tyojmi ili tyañ mi yal: che'tyo abi pitypityäl xajlel tsa' k'oty tyi ya' tyi ijol iyotyotyob. Che'jachix abi we'ch'ekña k'otyel tyikaw xajlel tyi ipaty, tyi ijol jiñi lakña'.

We'ekña jachix abi alälob, wiñikob, x-ixikob pejtyelel ipi'älob tyi chumtyäl.

Ma'añik abi mi imejlelob tyi lok'el tyi junpaty kome jiñ abi woli tyi bäk'ñäntyel aja tyikaw xajlel woli bä tyi yajleli.

Che' yilal bajche' iliyi che' bä tsa' tyojmi ichu' pañamil.

Yik'oty pejtyelel lakälak bajche' ts'i', chityam, muty, ajtso', wakax, kawayu'; che' jachix abi känlawe'la tyi uk'el, tyi bajk'el che' bä woli tyi jileltyak ja'el. Che' bä tsa' ts'itya lajmi tyi yajlel ili koleltyäk bä xajlel, tsa'ix meku kaji tyi j'ubel yonlel tyañ, kome ili tyañ che' bä tsa' tyojmi, weñ chañ tsa' letsy tyi panchañ.

Jiii... Chuki ixäyi, baki tsa' tyili jiñi kolem säsäk pojpi, chuki mi ktyuben wäle, chuki tyal wale mi tsa' ktyomjulu tyi kuloñib.- che' abi. Ili laktyatyti muk'ix abi ikajel ijul tsa' yälä, che' jiñi orajach abi tsa' iwa' bälä ibä jiñi pojpi. Che' bä tsa' k'otyti tyi yotyoty, tsa' abi k'otyti isubeñ yañob bä pasarojob.

Aaa... uts'atyäch aläl ma'añik tsa' ajulu, kome jiñi jiñ ju'ukña bä mi imel che' tyi ik'ajel, che' tyi yojlil ak'älel, che' tyi säk'añ. Kome jiñi iyum ja', iyum ja'al, iyum pañämil.- Che' ob ili laktyaty.

Tyi yambä k'iñ tsa' abi majli ja'el juntyikil iyalobil kaxlañ, weñ chajpabil abi tsa' majli yik'oty ijuloñib.

Che' jiñi tsa' abi ik'ele ja'el ya' baki tsa' ik'ele lakerañ tyi ñaxañ. Chuki wäle jiñi, ame añ chuki yom, ame jiñ yom iliyi-che' abi. Ty'ees, che' abi, lijiñ, che' abi ya' tyi mal kolem ja'. Che' jiñi tsa' abi kaji tyi tyojmel kabäl chajk o lakmam yik'oty kabal ik', ja'al. Yambä mi yälob cha'añ yä'äch abi añ iyotyoty tyi ye'bal o tyi ilejch' jiñi kolem xajlel. Kome añäch abi imal jiñi iwejlil kolem ja'.

Che' bä yom ipäy tyilel jiñi ja'al muk' abi ijaw jiñi iwich', muk' abi imäktyañ jiñi ja', che' jiñi ju'ukña mi lakubiñ. Kome muk' abi ijaw ili iwich' jiñ meku cha'añ ajaw che' ik'aba. Ya'ix meku tsa' jili ik'ajñibäl bajche' iliyi, kome jiñ tsa' k'otyti jiñi iyalobil kaxlañ ijisañ, ijule'. K'älä wäle ma'añix chañ tsikil ju'ukña tyi päy ja'al.

TSA' BÄ IJULU CHUCH

J untyikil wiñik tsa' majli ikäntyañ ichol, kome woli abi ijilel tyi kojtyom, tyi t'su'ts'ub, tyi chuch, tyi matyechityam. Tsa' k'otyí ili wiñik ya' tyi tyi' ichol, woläch iña'tyañ ya'añ bätýe'el, jiñ cha'añ tsa' ich'amä majlel itya'chikiñ juloñib. Ili wiñik mach abi weñ yujilik iñijkäntyel jiñi xtya'chikiñ, muk' abi ibäk'ñañ tyi letsäntyel ichikiñ. Che' jiñi, ya'ix abi k'ächäkña, ts'uyukña jiñi kolek chäkñe chuch ya' tyi tyi' cholel. Bajche' mi kmel wäle, baki bä ichikiñ, baki bä yujil pe'ts'ol wäle cha'añ mi ityojmel.- che' abi. Jixku che' jiñi ya'ix abi k'otyel ja'el kojtyom, weñ läk'äl abi añ ili chuch yik'oty kojtyom. Ili wiñik woli abi ichañ pe'ts'ulabeñ ichikiñ jiñi juloñib... ty'is pajk'.- Che' abi tsa' tyojmi ya' tyi yok jiñi wiñik, tsa' abi ijäpchoko jiñi itya'chikiñ juloñib, tyomokña abi ibu'ts'il tyi lok'el, che' ja'el chuch yik'oty kojtyom tsa' abi ibäk'ña ili buts'. Wiñik säklibañ abi tyi bäk'eñ.

Che'ñak aläloñtyo weñ kabäl wokolil ya' tyi otyoty, ma'añik mi ijastyäye bajche': ixim, bu'ul, o chuki mi lajk'ux. Jixku aläk'äl mi lajchämel bajche' muty, pech, ak'ach o chityam.

Che' jiñi tsa' ikomo ña'tyayob jiñi ktyaty, kichañ cha'añ mi imäjlel ik'ajtyiñob jiñi iña'al ixim, bu'ul, aläk'äl tyi jump'ej otyoty ambä iyos tye'.

Ik'aba jiñi tyejklum: CHÄCHÄK LUMIL, ya' meku baki tsajñoñlojoñ chäñyal.

Weñ lekojix mi ik'uxtyäl we'el, mi ipulob ñichim. Che' kojix tsajñoñlojoñ tsa' ipäsbeñoñlojoñ jiñi ch'ityoñ xajlel: wa'al tyi ye'bal tsuk'oñichim. Ili ch'ityoñ xajlel jiñäch kämbilbä icha'añob bajche' ña'al ixim, kome yä'äch mi ik'otyelob majkijach lakpi'älob yom ik'ajtyiñ ikuxtyälel yik'oty iwenlel yixim, cha'añ weñ yonlel mi ik'ajob.

Che' añ majki yom k'otyel ik'ajtyiñ iña'al yixim, chajpäbil mi imajlelob, kome yom ich'amob majlel imajtyañ bajche': jump'ijs, muty, käkäw, ch'ok ich, woch', kajpe', pom, xwelux yik'oty xkulantyaj.

Yambä mi iyälob bajche' tsa' ujtyi yäl ili lakerañi, cha'añ añäch ik'äjñibal ili ña'al ixim kome añ abi lakpi'äl muk' bä iweñ k'aj ixim. Che' meku mi yäjlel bajche' iliyi.

Ya' tyi ijol ya'lel xch'aklib, Awa klara bä mi isubeñob, Wajali mi weñ k'otyelob tyi lukbäl jiñi lakpi'älob, kome weñ antyo ja'el kabäl chäy bajche': Ch'akäl, x-ik'chäy, xk'añchäy yik'oty kolem xlu'chäy. Añ abi ya' mi iwäyelob ili xlukbälob ya' tyi ja', mi imelob ilejchenpaty, mi ixik'ob ik'ajk cha' añ mi ipojpoñob ichäy, kome añäch iwaj, isa', iyich, iyä'ts'am mi imäjlelob.

Jump'ej bä k'iñ tsa' abi ik'ele lak tyaty, woli abi tyi lukbäl tyi tyi' ja', che' jiñi tsa' kaji ik'el tyich'i abi kolem säsäk pojpa ya' tyi ipam kolem xajlel. Añ tyi yojlil imal ili kolem ja'.

Jiñ cha'añ wi'ilix tsa' kaji tyi ju'bel o yajlel, che' bajche' mi icha'leñ ñukija'al.

Ik'yoch'añ tsa' majli pañämil, ak'äleltyo mi iloñ ña'tyañ lakpi'älob che' bä tsa'ix k'oty yoralel mi isäk'añ.

Añ kabäl tsa' imäkächäyob iwuty, iñi' cha'añ ma'añik mi ijapo'b o mi isik'ob jiñi tyañ, che' bajche' woli ak'el.

Ili tyañ k'äläl tsa' k'oty tyi ñajtyak bä kolel tyejklum bajche': Tabasko, Wajaka, Verakrus, Kampeche'.

Cha'p'ej k'iñ yik'oty chap'ej ak'älel tsa' yajli ili tyañ, jump'ej k'iñ aja weñ tsäts bä tsa' yajliyi, tsa' bä imäkbe iwuty k'iñi.

Ma'añik tsa' mejli tyi ñumel karutyäk tyi ibijlel, kome pim tsa' letsj jiñi tyañ tyi lum, wäjaxäl tyi ichäñelal bik'lakok.

Che' ja'el ili tyañ, tsa' tyili iyäsiñ päk'äbältyak, k'äläl wäle ma'añix mi iweñ mejlel, ikolel, ilok'el iwuty ich, bu'ul, kajpej.

Yambä mi yälob ya' tyi Päktyuñ, tyi Tumbala, tsa' abi iweñ koltyabeyob ipäk'äbob, kome tsa'ix abi kaji tyi weñ nich kajpe', bu'ul, ixim yik'oty yantyakbä.

Che' tsa' ujty bajche' iliyi.

XMAJTSIJELOB TYI KARÑABAL

Baki añ tsa' la'k'ele bajche' iliyi. Añix waxä'p'ej icha'k'al jabil wäle che' bä mu'tyo imelob jiñi xmajtsijel, jiñi soñ bajlum ya' tyi Tumbala, tyi Aroyo Enkanto, läk'äl ya' tyi Ty'ulija'. Ili ik'iñilel xmajtsijel jiñ mi imelob che' tyi pewrero ik'iñilel karñabal che' mi isubeñob. Ñaxañ mi ichajpañob jiñi pasarojob, paskapityañob o motyomajob, kome jiñob tsa' yujilob bajche' tyi imelol lajtye', pochob, amay yik'oty bajche' isujmllel jiñi karñabal, bajche' tyi soñiñtyel bajlum, xmajtsijel.

Che' mi tsa'ix ujtyi ichajpañob, muk'ix meku iyajkañob majki mi ichaleñob son, majki mi iläpob imajts, majki mi iläpob ixelaj, majki mi ixoje ipächälel bajlum. Che' ja'el mi yajkäñtyel xlajtye'. Jixku x-amäy o xpochob jiñäch mi iwusob pasarojob, che' bajche laktyaty tyilemob bä tyi Waris, tyi Päktyuñ, tyi. Ty'obojuñ yik'oty laktyaty XMIKEL, tsa'tyo bä ichale majtyañ e'tyel ya' tyi Trumpu. Mi tyejchel jiñi k'iñijel, jats' lajtye', wus pochob, amäy ya' tyi ye'bal kolemm rus, che' jiñi mi joyñumelob tyi yojlil xchumtyäl yik'oty yañtyakob bä lakpi'älob. Ojlil abi añ aja kapityañob, motyomajob, che' ja'el xmajtsijelob weñ ch'älbilix abi ipixol tyi xelaj: k'äñk'äñ, yäyäx, säsäk, i'ik, chächäk, chäkchab o p'ijlistiyik. Jixku ibujk jo'ch'bil bajche' muk' bä iläpob lakña'ob. Jiñi läpäl bä icha'añ pächälel bajlum jiñ mi ijäpkuch letsel aja xmajtsijel, che' jiñi wilwilña tyi soñ, wali ja'el lajtye', pochob, amäy yik'oty woli tyi tyojmesäntyel sibik, che mi ich'ujutyesañob iyos wajali bajche' jiñi, yoma chä'äch bajche' mi imelob oñiyi lakñojtye'elob Maya.

JISIL MI LAJKTS'OKBEÑ ITY'AÑ LAJKOLIBALOB

Jiñi lajkolibälob mach weñik mi yubiñob, mi ik'elob che' bä mi ik'otyelob tyi ty'añ alobob ya' baki woliyob tyi ty'añ yik'oty ikumpare, ikumarej o yambä laktyaty. Kome jisil abi mi iyälob che' bä mi its'okbeñtyelob ity'añ, Mi yälob: ma'añix apusik'al, ma'añix ajol, awolmal, ma'añix yos tyi apusik'al, peñajix woliyety, che'ix mi awäk'oñ tyi ajlel baki ora, baki k'iñ, che' bajche' ma'añix atyik'ol yilal, ch'aploñtyiketyax mi amel abä. Che' mi yälob che' bä tsa'ix sujtyiyob ijula.

Jiñ cha'añ jiñi alälob mach yomik ju'ukñayob tyi ty'añ, tyi aläs ya' baki woliyob tyi ty'añ jiñi añobix bä ija'bilel.

Kome yom abi che' mi lakñumel tyi ity'el o baki woliyob tyi ty'añ ili lajkolibalobi muk' abi iñumel lakäl: "jay kotyañety kolibal!" cho'oñ abi yom mi lakäl.

-Jixku jiñi laktyatyob muk' abi ijak ja'el: "ay kotyañety aläl", che' abi mu' abi ilajtyäl lakpam.

Jiñ ameku mi imulañob laktyaty bajche' iliyi, kome mi ma'añik abi jiñi, wäleyäch abi aja asiyäl, weñ ñokolonla abi mi lakubiñ.

-Jixku wäle, ¿bajche' añ woli tyi ujtyel mi la'wilañ?

CHE' BÄ MA'AÑIK K'IÑ UW

Machki añ ili k'iñ
ik'yo'ch'añ ili pañamil,
machki añ k'iñ
wokol wäle ili mulawil.

Machki añ ak'älel
bajchexka añonla wäle,
machki añ ak'älel
wokol mi lakubiñ wäle.

Machki añ otyoty
bajchexka mi lakwäyel,
kome tyi lakotyoty
yä'äch tyoj mi lajk'otyel.

Jiñ cha'añ k'iñ
mi yäk'onla tyi e'tyel
mi ñumel k'iñ, mi ityilel uw
cha'añ mi lakwäyel.

BETS'E AK'

Jiñi suts' mi its'u'beñ
ich'ich'el jiñi ts'i'
yik'oty alä xts'ots',
che' ja'el jiñi tsuk
muk' abi isujtyel tyi suts'.

Che' bä añ k'iñ
mi ik'otyelob tyi k'el
k'iñ jiñi xk'alälob.
Tyi k'iñil, tyi ak'älel
k'aläl ya'añob ik'elob k'iñ.
Pejtyelel xk'elk'iñob
mi iñumelob ik'el
chuki yujil k'uxtyäl.

LAKTYATYOB MI IK'AJTYIÑOB JA'AL

Che' mi ik'ajtyiñob ja'al cha'añ mi iweñ kolel icholob, ipäk'äbob. Añ mi imäjlelob tyi choled o tyi kolel bä otyoty baki mi imejlel ityempañoob ibä jiñi yomob bä ja'al. Añ mi imäjlelob ya' tyi Tumbalaj, ya' tyi Tila, itsuk'ob iñichim. Weñ chajpabil mi imäjlelob, che' bajche' ñichim, sibik yik'oty kuxultyo bä muty o ajtso'.

Che' mi ik'otyelob ya' baki mi icha'leñoob resar, yambä woli tyi mel waj, yambä woli tyi ty'oj muty, yambä woli tyi mel pats', yambä woli tyi k'uty ch'ok ich, yambä woli tyi pok we'tye' baki mi itsolob ik'uxob iwaj.

Jixku lajkolibalob yambä iye'tyelob ja'el, jiñ mi chajpañoob aja bajche' mi ikajelob tyi ty'añ tyi resar.

Che' bä lajts'äkälix tyi pejtyelel, muk'ix meku itsolob iñichim yik'oty waj, sa', we'el chutyak, che' ja'el muk'ix meku ityechob ity'añ, iresar ili laktyatyob, tsolokña mi ikajel yölob: "Kotyañety kch'uju'tyaty," kotyañety kch'ujukña, uxmeku ba'añ awalobilob, tsa'ix tyili ik'añ ipusik'al, kome joñoñtyome añ tyi kwenta, añ tyi ktyojlel ili awalobilob, awixik'alob che' poj wa'aloñtyo ila tyi pañämil, tyi mulawil... Jiñ meku cha'añ tsa' tyiliyoñ ila tyi atyojlel, cha'añ mi jk'ajtyibeñetylojoñ ap'ätyälel, kome añtyome kpäk'äblojoñ, kälaklojoñ. Jiñ meku cha'añ woli ktsiktyesañ kcholojoñ... Kajkumlojon, kts'ijnilojoñ, kch'ujmlojon yik'oty chuki wisil p'í'il päk'äl kcha'añojoñ

ya' tyi kcholojon baki mi iñusañ k'iñ awalobilob... Jiñ meku tyi ikaj cha'añ uba'añoñlojoñ, joñoñ ja'el päkäloñ, ñokoloñ, kejeloñ tyi atyojlel. . . Ak'eñoñixmekulojoñ ja'al, ak'eñoñixmekulojoñ ap'ötyälel, la'ix meku weñ kolik kpäk'äblojoñ, kome jiñtyome woli kpityañojoñ... Che' ja'el kchujutyaty, kchujuna', k'eletyomeku awalobilob ya' baki mi ik'axelob mi ñumelob, ma' meku ipäsbeñ ibä xiba, ma' meku ityaj k'ajk, tsäñal... la'ix meku ajñikob tyi tyiikñiyel, tyi pejtyelex k'iñ, tyi pejtyelex ora, tyi atyojlel kch'ujutyaty. Muk'ix meku kajel kcha' majlelojoñ, muk' tyome icha' ñatyañetyob, cha' tyaltyome ik'añ ipusik'al awalobilob, kome machme añik mi ñajäyelety icha'añob" che' mi yälob aja lajkolibalob. Jixku che' mi iyujtyelob tyi resar, achjolañob tyi ibulich, ty'oslawjachix abi sibik, bumbuñaachix abi lajtye', jik'uñajachix abi xts'ejebik, tsinlawjachix abi kitaraj, tsolojachix abi we'el, ñichim melibilbä tyi tya'chäb.

Yik'oty ja'el mi ichaleñob soñ, che'jiñi tyi ik'añ ya'ix meku tyilel ñuki ja'al, yik'oty tyuñija' mi yajlel. Che'tyo abi bomboñtyäl mi kolel itye'el ixim, ch'ujm, bu'ul, xwelux, xkulantya chutyak.

Che' mi imelob wajali laktyatyob bajche' iliyi.

TSA' BÄ IPULU CHITYAM TYI SIBIK

Che' tyi yoralel paxku mi iweñ melob k'iñ jiñi lakpi'älob ya' tyi ch'ibolja', yik'oty tyi ñojpa'. Che' tyi ik'añ mi ityempañob ibä wiñikob, x-ixikob ya' tyi klesya.

Che' tyi paxku mi iweñ mulañob isoñiñ kitaraj, biyoliñ, cha'añ weñ tyijikñayob tyi pejtyelelob.

Yik'oty mi imulañob ityojmesañob jiñi sibik, kome jiñäch abi k'iñ mi iyälob bajche' iliyi.

Juntyikil lakpi'äl mach yujilik itsuk'ol jiñi sibik che' bä tsa' itsukbe jiñi iñichmal, mach abi añik tsa' ikolo che' bä wolix ityujk'añ ibä jiñi sibik che' jiñi... ty'os che' abi tsa' tyojmi ya' tyi ik'äb. Jixku ili lakpi'äli ik'maxañ abi iwuty tsa' käle. Mach abi añik tsa' bäkña, tsa' abi icha' tsuku yamba, ¿bajche' yom wäle, baki yom mi kchok majlel wäle?.- che' abi. Che' bä tsa' icha' tsuk'u, tsa'ix abi ikolo, cha'anjach ya' abi tsa' majli tyi tyojmel jiñi sibik tyi imäl yotylel chityam, tsa' abi lajpuli itsutsel jiñi chityam. Ili chityami jiñ abi tsa' ik'uxuyob che' tyi k'iñijel. Che' tsa' ujtyi bajche' jiñi.

KAPITYAÑ YIK'OTY MOTYOMA

Mi yälob laktyatyob bajche' mi imelob wajali, cha'añ mi imejlelob tyi resar, tyi otsañichim ñaxañ mi imelob ye'tyel tyi kapityañ cha'p'ej ja'b. Che' bä mi yochelob tyi kapityañ mi cha'leñob ch'ajb tyi yerñes. Jump'ej k'iñ buchul ya' tyi mal klesya woli tyi kañtyesañtyel tyi resar yik'oty yijñam ja'el.

Che' tyi yerñes ma'añik mi ik'ux waj, sa', che' ja'el ma'añik mi iweñ letsañob iwulity tyi panchañ, che'jach ñukul tyi ch'ajb.

Mi tsa'ix ts'äktyiyi cha'p'ej ja'b muk'ix meku isubeñtyel paskapityañ. Mi yomäch its'äktyesañi mi cha' ochel yambä cha'p'ej ja'b tyi motyomaj, ñumen tsätsix kome muk'ix yäjk'el tyi bajñel resar che' tyi jujump'ej sawro, tyi rominko.

Mi ma'añik abi mi imejlel tyi bajñel resar, o tyi bajñel tsuk ñichim che' bä mi its'äktyiyel cha'p'ej ja'b, muk'abi icha'letsel yambä cha'p'ej ja'b. Kome jiñtyo abi mi iweñ ñop resar tyi ibajñeli. Che' jiñi mi isäkläñtyel ili motyomaj cha'añ mi majlel tyi otsañichim tyi mal cholel, tyi xma'chäyil o bajkijach.

BAJCHE' TSA' P'OJLI EK'

Kabäljax ity'añob jiñi laktyaty lakña'ob bajche' añ jiñi ek' ambä tyi panchañ, kome tyi ityejchibal pañämil mach abi kabälik jiñi ek'. Mi yälob cha'añ jump'ej bä ak'älel tsa' icha'leyob letyo jini uw yik'oty k'iñ kome jiñi uw tsa' abi imäktyabe ibijlel jiñi k'iñ. Chukoch tsa' amäktya kbijlel mach komik cha'añ x-ixik mi iyäsiñoñ, kome joñoñ wiñikoñ, che' komi mi kbajbeñety paty machity.- Che' abi jiñi k'iñ. Ñaxañ ch'ämä amachity, mi lajk'el majki mi imäl, joñoñ ja'el mi kch'am kmachity.- che' abi jiñi uw.

Tsa' abi kajiyob tyi letyo, tsinlaw abi jiñi kolem machity, che' jiñi tsa' abi lejmi ik'äk'al jiñi machity, p'ulukña abi lok'el bajche' ñichk'ajk ya' baki woliyob tyi letyo yik'oty machity. Ili ñichk'ajk ya' abi tsa' ñotyle kälel tyi panchañ, jiñ abi ili ek' bä mi laksubeñ. Che' ja'el jiñi uw yik'oty k'iñ tsa' abi k'äsku in'i'il jiñi machity, ñajty abi tsa' wejli kolem ñichk'ajk, jiñ abi jiñi kolem ñoj ek' bä mi laksubeñ. Che' mi yalob bajche' jiñi.

Jixku jiñi aläñichtyak k'ajki, jiñ abi xäñib muk' bä lajk'añ tyi pak'i.

JU'CH'BAL

Woli tyi ju'ch'bal jiñi Xchu'bal
cha'añ mi ik'ux k'ixiñ waj laktyaty,
jiñi xchu'bal woli tyi juch'bäl
cha'añ mi ik'ux k'ixiñ waj lakña'.

Jiñi xchichäl woli tyi k'uty ich
cha'añ mi ik'ux laktyaty,
jiñi xmik woli tyi juch' sa'
cha'añ mi ijape' laktyaty.

Woli tyi pechom
woli tyi juch'bal,
woli tyi ixom
jiñi alä Xchubal.

Woli tyi ch'äx waj
woli tyi pix waj,
woli tyi pix sa'
jiñi alä Xch'ok.

MAJKI ITYATY JIÑI BAJLU WAX YIK'OTY MIS

Añ mi yälob bajche' tsa' ujtyityäk jiñi kole
chäkbajlum, bajlum, wax yik'oty mis. Kome wajali
jiñi bajlum, wax yik'oty mis jiñäch abi ityatyob jiñi
kolem chäkbajlum, cha'anjach abi jump'ej bä k'iñ
tsa' icha'leyob letyo tyi kaj iwe'elob ya' tyi matye'el. Ili
kolem chäkbajlum mach abi muk'ik iweñ tyaj
bätye'el yik'oty kabäljax abi mi ik'ux iwe'el. Che' jiñi
tsa'ix kajityakob tyi mich'ajel jiñi iyälobil, kome
ma'añix mi weñ tyajtyakob iwe'el. Chukoch ma'añik
mi lakweñ k'ux lakwaj, joñoñjach mi lakch'ätyilel
pejtyelel chuki yom k'uxol, añ ma'añix mi lakwäyel tyi
e'tyel, jiñ cha'añ la'ix ibajñel k'el ibä jiñi laktyaty.-
Che' tsa' kajityakob tyi ty'añ jiñi bajlum, wax yik'oty
mis. Jiñi bajlum tsa' yälä: joñoñ mi kbajñel k'el baki
mi kmajlel, baki mi kwäyel che'eñ.
Jixku wax tsa' ijak'ä; che' joñoñ kujilix baki mi ktyaje
kwe'el, kome añäch kabäl muty mi ilok'el tyi jopix mi
kilañ.- che'eñ.
Che' ja'el mis tsa' ijak'ä: joñoñ ma'añik wokol mi
kubiñ, kome weñ k'ux mi yubiñoñ jiñi jko', yik'oty añ
kabäl alä tye'lal mi ik'otyel ya' tyi otyoty.- Che'eñ.
Che' meku jiñi jujunkojty tsa' majlityakob.

TYIJKŅA MI KUBIŅ

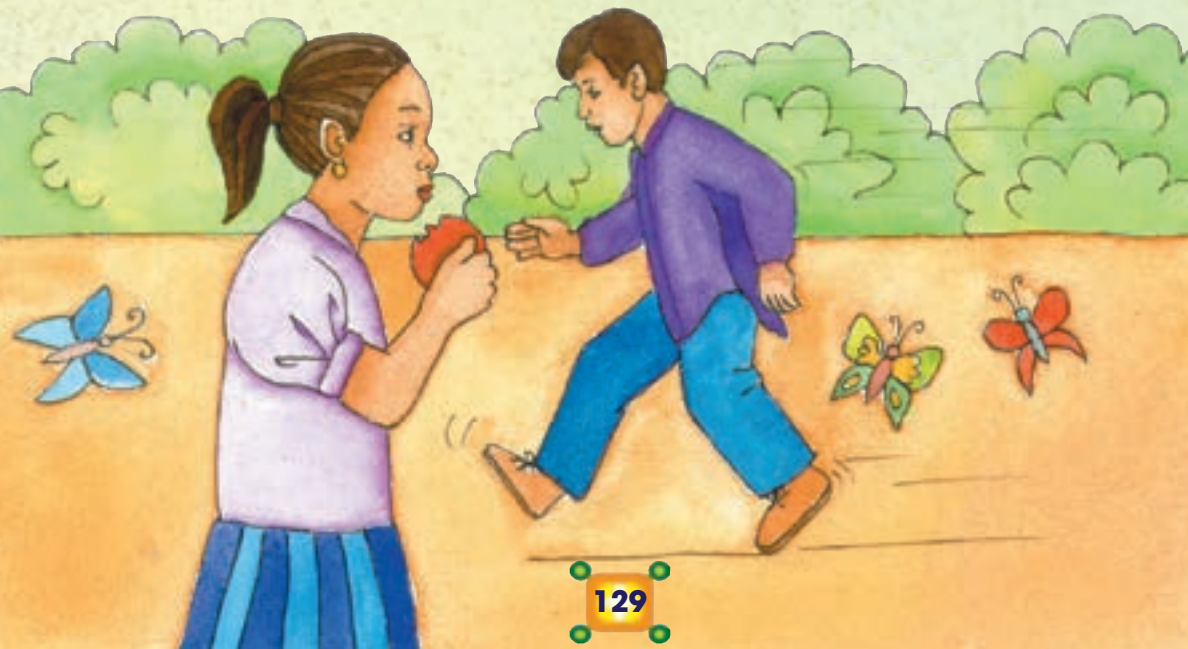

Che' mi jk'ux kwaj
tyjijkņa mi kubiņ,
che' bā añ kwi'ņal
k'uņukņa paņāmil.

Che' bā ñajoņ tyi k'eljuņ
tyjijkņa kbäk'tyal mi kubiņ,
che' muk'oņ tyi alas
tyjijkņa kbäk'tyal.

Che' bā muk'oņ tyi ajņel
mi isäts' ibä kchijil,
che' bā muk'oņ tyi ajņel
mi ilok'el pejtyelel ksop'.

Che' bā muk'oņ tyi lujty'el
mi itsäts-aņ ktseņek',
mi ma'aņik mi kcha'leņ alas
mi iweņ tsäņaņ kch'ich'el.

BAJCHE' MI LAKÄNTYAÑ JIÑI XK'ABA

mi yälob ñaxañ xkolelob, cha'añ mach abi weñik mi ik'ejlel jiñi ch'och'oktyo bä aläl o xk'aba, kome muk' abi ityaje yäxtya', muk' abi ityaje ya'ts', muk' abi iju'bel its'ujk.

Maxtyo abi yomik mi lakloksañ tyi jula' o tyi paxyal che' bä weñ alältyo jiñi xk'aba mi ch'ityoñ o mi xch'ok.

Che' ja'el weñ k'untyo abi ipächälel, orajax abi mi ijats', o mi ijap tsuwañ ik'.

Mi tsa' abi k'otyi tyi lakotyoty jiñi lajkãñäyob bä:
lakerañob, yijñam lakerañ, lakchich, lakijts'iñ, lakmu',
lakumpare, lakumarej o majkijach xjula' mi wiñik o mi
x-ixik.

Yom abi mi laksubeñ its'ajts'abeñ ijol jiñi xk'aba',
cha'añ ma'añik mi ityaje jiñi yäxtya', cha'añ ma'añik
mi iju'bel its'ujk, iya'al, cha'añ ma'añik mi icha'leñ
uk'el, cha'añ ma'añik mi ikäy ichu'.

Yambä mi yälob cha'añ ma'añik mi icha'leñ uk'el jiñi
aläl che' bä mi ik'ejlel, jiñi lakula'ob yom abi mi ipok
ñi'il ijol che' mi x-ixik, mi wiñik abi jiñi lakula' yom abi
mi ipok ja'el bik' ibujk. Che' jiñi ya' mi ikäyob tyi
yotyoty lakña' alätyo bä yaläli, cha'añ che' bä mi
icha'leñ uk'el, mi woli tyi ju'bel its'ujk jiñi aläl, jiñ abi mi
ik'äjñel tyi jajpiñtyel ili ya'lel ijol o ibujk lakula'obi.

Che' jiñi mu' abi ilajmel tyi yäxtya' jiñi xk'aba'.
Yambä mi yälob lajko'ob, che' bä añ xk'aba tyi
lakotyoty, mi tsa' abi k'otyi lakña' añtyo bä kãñntyäbil
yaläl, añ mi yälob k'ux iwuty.

Jiñ abi aja mach bä weñik mi ik'el lakäläli, jiñ abi
yom bä iweñ ts'ajts'abeñ ijol xk'aba'i, jiñ abi its'akal
che' mi its'itya ak'eñ ya'lel iyej cha'añ ma'añik mi
ityaje yäxtya', uk'el chu'tyak.

he' bä yoralel chobal
kabäl mi iñotytyäl
tyi xuk'uñ tye'tyak
isumuk che' ch'ilbil.

Tyi ak'älel jok'ol
tyi k'iñil mi awäk'
tyi ajol, che' bä
mi imajlel tyi chobal.

Joñoñ ñaxañ
mi achukoñ
che' bä mi
amel achol.

Mi ak'añ tyi puk' sa'
mach tsimajik.

Che' mi lakmajlel tyi cholel
mi lakch'am majlel lajk'omoch
cha'añ mi lajk'ux.
Yik'oty momoy mi lajk'ux
añ yik'oty ich mi lajk'ux.
Che' ma'añik mi lajk'ux lakwaj
muk' tyi k'ux lakñäk'.
Mi ma'añik mi aweñ k'ux
awaj, mi yochel ak'amijel.
Jiñ cha'añ ja'el alälob
che' mi imajlelob tyi k'eljuñ,
yom mi ik'uxob iwaj,
yom mi ik'uxob ik'omoch
cha'añ ma'añik mi ik'amañob.

Che' mi imejlel lakwaj
ñaxañ mi ich'äxyäl tyi k'ajk
mi iweñ xik'bentyel ik'äjk'al.
Mi waj ts'ityajach mi ityik'añ
mi sa', weñ echem mi ityik'an,
che' mi lajk'ux lakwaj
weñ sumuk jiñi k'ujum waj.

CHÄKBAJLUM

Añ abi che' bajche' ili iyälas bät ye'el, kalem chäk bajlum jiñäch abi yumäl ya' tyi mat ye'el. Jump'ej bä k'iñ ili chäk bajlum tsa' abi ityempa yant yak bä bät ye'el bajche': bajlum, uch, wax, chijmay, xpokok, bät s' yik'oty puy.

Ili kalem chäk bajlum ma'añik abi mi iñijkañ ibä kome jiñ abi ñuk bä yumäl, jiñcha'añ tsa' abi yäk'ä ity'añ cha'añ jujunkoty ili bät ye'el muk' abi imäjlel isäklañ tyilel iwe'el jiñi yumäl. Che' jiñi, tsäts abi tsa' iyälä: jat yetyla sami la'säklañ kwe'el, mi añ majki ma'añik tsa' bä ityaja, jiñ meku mi ikajel jk'uxe'. - Che' abi.

Jixku che' jiñi, ñaxañ tsa' ityaja majlel jiñi bajlum. Tyi orajach abi tsa' majli ichuk tyilel jun kojty matyechityam. Uxba'añ awe'el che' abi tsa' k'oty. Jiñi yumäl tsa' ijak'ä: weno, k'ajax awoj.- che'en. Tyi icha'yalel tsa' ityaja majlel jiñi uch tsa' abi majli tyi ipaty yotyoty lakpi'äl, ya' abi tsa' ichuku junkoty xña'amuty woli bä tyi tyuñ. Uxba'añ awe'el.- che' abi.

Weno, weñ baxety, ik'ajax awoj.- che'en yumäl. Tyi yuxyalel tsa' majli jiñi wax, kome añ chumulob lakpi'älob ya' tyi matye'el o ya' baki chumulob tyi ilum, ya' meku tsa' majli ichuk junkojty kolek xtyatymuty. Uxbä'añ awe'el.- che'eñ. Weno, weñ, che'ejlety ikukux k'aja awoj.- che'eñ jiñi yumäl.

Tyi ichänyalel, tsa' subentyi jiñi chijmay, kome mach yujilik ichukol bätye'el, jiñ cha'añ tsa' abi isube jiñi xpokok: Konla tyi ajñel koltyañ kchukbeñ iwe'el jiñi yumäl.- che' abi.

Che' jiñi tsa' majliyob tyi ajñel, ñaxañ woli imäjlel jiñi chijmay, kome xpokok ma'añik mi imejlel tyi ajñel. Ma'añik woli iña'tyañ jiñi chijmay mi ya'añ kolek ch'eñ, ya' tsa' jöp ochi, iya' tsa' chämi. Jixku jiñi xpokok che'jach yoch'o ik'el jiñi ch'eñ.

Tyi ijo'yalel tsa' ityaja jiñi kaxlañ max. Che' ja'el mach yujilik ichukol bät ye'el, jiñ cha'añ tsa' abi majli tyi tyi' ja', ya' abi jäläl kolem ak'i, 'k'äläl tsa' k'oty tyi yojlil kolem ja'. Ya' abi tsa' kaji tyi jubel ili bats', tsa' abi its'aja iñej ya' tyi mal ja' cha'añ mi ik'otyel chäy iñulbeñ iñej. Ima'añik chonkol iña'tyañ, tyi orajach abi tsa' tyili kolem ch'akäl tsa' ixoty k'uxbe ñi'il iñej... jo, jo, jo, jo.- che' abi tsa' majli y ma'añik tsa' mejli ichuk jiñi chäy.

Tyi wäkyalel tsa' meku ityaja ja'el puy, tsa'äch loñ majli isäklañ, cha'añjach ma'añik tsa' ityaja, kome mach yujilik ichukol bät ye'el. Jixku che' jiñi, tsa'tyo k'oty che' bä tsa'ix ujtyi ili k'iñijel, tsa' meku kaji tyi subeñtyel: ¿baki tsa' käleyety?.- Che'eñ jiñi yumäl. Puy tsa' ijak'ä: mach ba awujilik weñ woli ja'al, jiñ cha'añ woli ktyilel yik'oty kmojch'.- che'en. ¿Chuki yom tyubentyel ili ty'oty"?.- che'eñ yumäl. Yantyak bä bät ye'el tsa' ijak'ä: la'ix kälek yik'oty imojch'.- che'eñ. Ili puy tsa' ipäsä cha'añ mach jiñikach mi imäle' an bä ip'ätyälel, mi imäle' ja'el yik'oty iña'tyäntyel. Kome ili kolem chäkbajlum ma'añik tsa' mejli ik'ux. Kome yujil cha'añ tsäts bä alä xajlel. Che' abi tsa' ujtyi bajche' jiñi.

ITYEJCHIBÄL K'INIJEL TYI TILA

Ili ty'añ muk' bä kajel käl wale, jiñäch bajche' mi tyejchel ik'inijel ñoj yumäl tyi Tila, kome aňtyoyom k'otyel yoralel mi tyechob k'inijel ili lakpi'älob. Ityejchibal jiñtyo che' tyi jo'lujump'ej eñero, jixku tyi wäkp'ejlel eñero jiñ bä k'iñ yorajlel mi yäk'ob jiñi "majtyañäl tyilemob bä tyi ipusik'al". Ili tyejchibäl k'iñ jiñäch mi tyechob jiñi xch'uwañajob, ili xch'uwañajob jiñobäch ñoj tsätsob bä ye'tyel ya' tyi klesya, kome jiñ mi ityechob k'iñ che' tyi wäkp'ej eñero, yujilobix bajche' tyi melol, tyi chajpäntyel.

AÑOB BÄ TYI TYEJKLUM

Jixku tyi wäkp'ej eñero, jiñix mi icha'leñob añob bä tyi tyi' tyejklum ik'aba mi isubeñob baryo San Sewastyañ yik'oty San Ñikolas.

Che' ja'el mi lu'tyempañoob ibä cha'añ mi komo melob jiñi k'inijel, jiñ meku che'jiñi mi melob ñichim ili ñoxobix bä, mi tyempañoob ibä yik'otyob je'el lakpi'älob cha'añ mi komo melob jiñi ñichim jump'ej o cha'p'ej k'iñ.

Che' bä woli tyi mejlel ili ñichim, mi k'otyelob ja'el xixikob, x'k'alälob yik'oty pejtylel lakpi'älob, kome mi k'otyelob yäk'ob iwaj cha'añ mi k'uxob jiñi xmel ñichimob. Jiñix yujilob tyi ipusik'al jiñi iyum otyoty chuki yes mi imäñe. Ya' tsikil mi yom itsänsañ imuty o mi yom mi yäk' iwe'el, jiñäch chu' bä yom ibajñel.

Che' ja'el mi iyäsoñob isi', cha'añ mi ñutsob o mi xik'ob ik'ajk, yik'oty jomoch cha'añ mi ityepob ili pats'. Weñäch bajche mi iña'tyañ ibajñel, jiñix ipusik'al mi ik'añ mi yom yäk' ts'itya lembal cha'añ mi ts'itya japo'b ya' baki woliyob tyi mel ñichim.

YORALEL KIÑ

Che' jiñi mi k'otyel iyoralel k'iñijel, muk'ix meku ityempañob ibä pejtyelel lakpi'älob cha'añ mi chajpañob bajche' mi imelob kiñ. Che' ja'el mi ts'itya yäsañob ityak'iñ o limosña mi isubeñob, cha'añ mi imäñob chuki yes mi kaj yuts'ub, o mi milob cha'añ mi k'uxob ya baki añ k'iñijel. Ya' tsikil mi chityam mi imäñob kome yä'äch mi ilok'el ityojol tyi komotyak'iñ mu' bä yäk'ob. Yambä icha'añ iyum otyoty, ibajñel pusik'al mi k'añ jaykojty yom imäñ. Mi tsa'ix tyajle o mäjñi jiñi chityam, muk'ix itsänsañob, muk'ix ityempañob ibä lakpi'älob.

Tyi jimbä k'iñ mi melob ili pa'ts'i, muk'ix ilu'k'otyelob pejtyelel lakpi'älob añ bä tyi yotyoty, ya'ix meku much'ulob, muk'ix ich'älob jiñi yajñib lakch'ujutyaty baki mi ikajel k'iñ.

Che' jiñi che' bajche' tyi ochan k'iñ mi letsañob iñichim, mach ibajñel mi iletsel jiñi ñichim, añ ja'el soñob, kome päk'älobäch soñob.

TYI K'AJTYIÑTYEL KUXTYÄLEL

Che' bä mi letselob majlel yik'oty ñichim, tyemel mi imajlelob yik'oty sibik, yik'oty lajtye', cha'añ che'jiñi tyijikñaxtyo pañämil mi yubiñob, k'iñijelixtyo yubil. Che' jiñi mi ik'otyelob tyi klesya mi k'ajtyiñob iwa'tyäl ikuxtyäl pejtyelelob lakpi'älob, bajche' mi ñusañob k'iñ tyi jump'ej ja'b, cha'añ mi ik'otyel yambä jump'ej ja'b.

Che' mi kmelojoñ bajche' jiñi, kome chä'äch mi imelob laktyatyob, lakña'ob k'aläl wajali. Icha'añtyo lakñox, lakyumob, lako'ob wajali.

TYI K'UXTYÄL WAJ

Che' jiñi mi tsa'ix ujtyi ch'ujel muk'ix ityemjubelob majlel ya' baki añ bä tyi iwenta k'inijel.

Tyemekña mi jubelob, mi majlelob tyi resar, tyi jap kajpe' wiñikob, x-ixikob yik'oty alp'eñjelob, x'k'alälob.

Che' ja'el mi lu'ch'amob majlel iwaj, arus, bu'ul, cha'añ mi komo k'uxob, kome k'inijel yubil bajche' tyemelobi. Che' tsa'ix lu'k'otiyob tyi otyoty, muk'ix itsojlel jiñi waj, kome añ kabäl jiñi xk'anbalob, muk'bä iñusañob ili we'el, waj, kajpe' ya' tyi we'tye'.

Ili k'uxwaj, ñaxañ mi iñumelob ili trensipalob, bajche' ili añob bä iye'tyel tyi klesya, bajche' lakyum, ñoxobix bä, bajche' ili xch'uwäñajob.

Che' tsa'ix ujtyiyob tyi ñumel ili trensipalob, muk'ix ilu'ñumel pejtyel lakpi'älob, ma'añik muk' bä ikäytyäl. Jiñtyo mi tsa'ix lu'ñumiyob, muk'ix iñumelob je'el xñusawajob.

Che' chonkol imelob wa' tyi klumal bajche' iliyi.

LAJALBÄ YUJTYIBAL TI'AN

Che' tyi yoralel chobal
xojokña ñichtye'
che' tyi yoralel chobal
xojokña mi ksik'e.

Jiñi tyatyäl
añ bä tyi tyeñtyäl
mi ityeñe tyäl
che' bä wechtyäl

Ya' tyi cholel
jiñi wiñik
mi iboke pimel
yik'oty mi ipik.

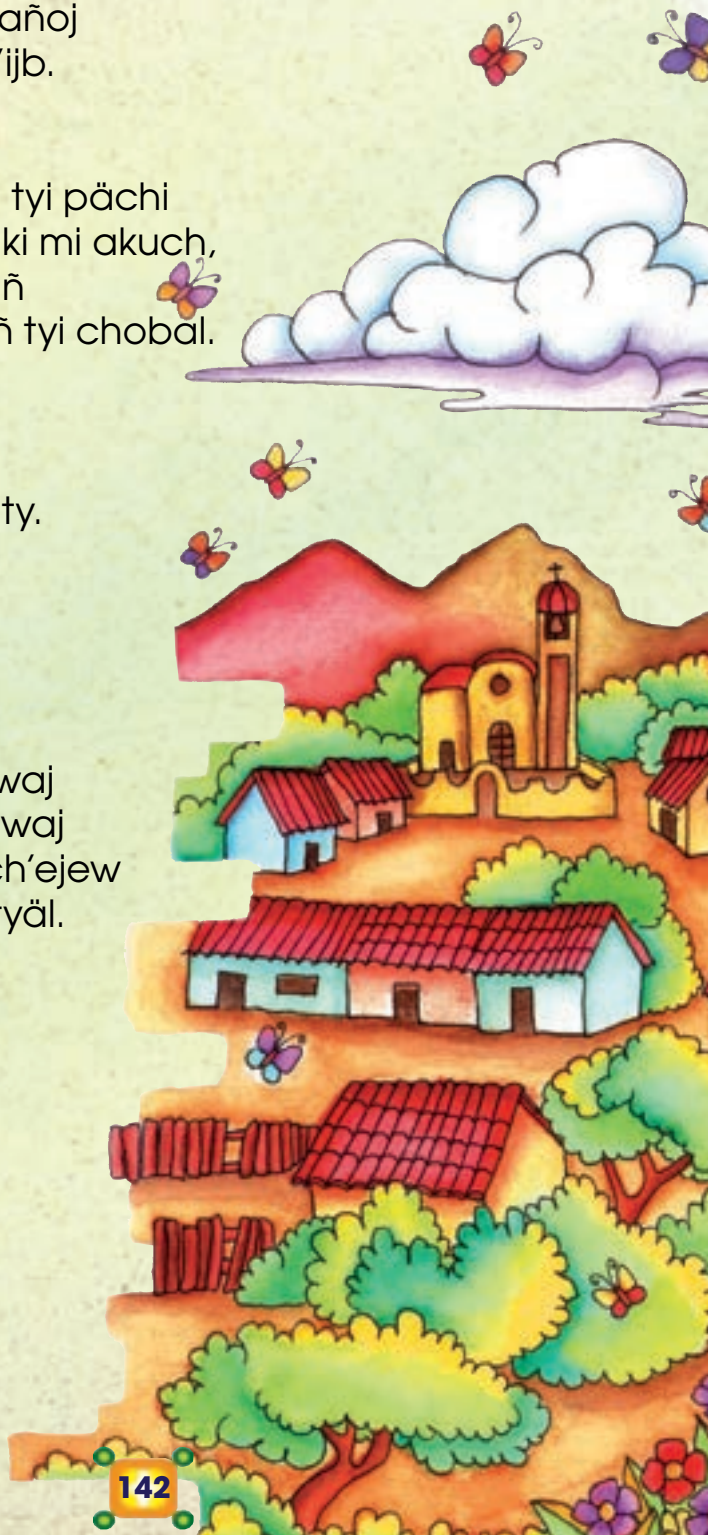

Jo'ts'ijty tyi ats'ej
jo'ts'ijty tyi añoj
mi ak'añ tyi ts'ijb.

Pechel, melbil tyi pächi
añ ityajbal baki mi akuch,
ya' mi awotsañ
muk' bä ak'añ tyi chobal.

Añ itsutsel
ñotyol tyi awuty.

Mi iwolxiñob,
chächäk mi
imel lakwe'el
ya' mi atsol awaj
ya' mi ak'u xawaj
ya' mi awäk ch'ejew
an ya' mi aliktyäl.

 Jiñi kijts'iñ mi kts'ãñsañ
kome ts'itya ts'ub tyi ts'amel,
kom weñ ts'amijeñ ili kijts'iñ.
Che' bã añ ts'itya ke'tyel
yambã kijts'iñob mi its'ãñsañ
mi mach yomik ts'amel
mi kts'itya jats' tyi tsamel.
Kome Kom ts'amijeñ
mi imajlel tyi k'eljuñ
cha'añ mi iweñ ñop ts'ijb.

Mi yälob lajkolibalob
jjsil mi lakmäk' jiñi ats'am
kome muk' abi lajk'an-añ,
muk' abi ijilel lakch'ich'el,
muk' abi its'u lakch'ich'el,
muk' abi iyäk' ts'ulel
muk' abi yäk wäyel.
Che' ts'ubonla mach
lakomix ts'itya e'tyel.

BAJCHE' TSA' UJTYI JIÑI PERERIKO

W

ajali che' bä weñ woli tyo majtyañ e'tyel tyi Trumpu, tyi Rewancha, tyi Xma'chäyil, tyi porweñir, tyi k'äñk'äñpa', tyi Xch'aklib, tyi yañtyak bä lum.

Jump'ej bä k'iñ tsa' kaji kubiñlojoñ tsa'ix itsäñsa ibä Xñoxpereriko. Ili Pereriko jiñ iyum aja kolem lum bajche':

Rewancha, chäktyepa', Xma'chäyil, k'älä tyi porweñir, tyi Jo'oxil.

Weñ jujp'eñ bä kolem kaxlañ, säkburañ iwuty bajche' tyatymis, kome tyilem tyi Alemañ.

Tsa'ix itsänsa ibä kome weñ añ abi ibety ya' tyi ilumal, kome jiñ abi mi ibajña choñ aja pejtyelel iwuty kajpe' muk' bä ityempañtyel.

Tsa'ix meku tyili yoralel cha'añ muk'ix ichojke majlel

jiñi kajpe' ya' tyi Alemañ, mach abi wis añik chuki mi ichok majlel.

Tsa' abi lujbi tyi päjyel, mach abi añik tsa' ijak'a majlel cha'añ bāk'eñ. Jixku mi ya'ix añ yoralel wäle, kome jump'ej bä k'iñ woliyonlojoñ tyi tyuk kajpe', che' jiñi tsa' kaji kubiñlojoñ tsa'ix ijich'i ibä tyi jol kolel ju'ch'okajpe'.

Tyi jiñjach bä yoralel tsa'ix meku kaji tyi ts'itya ñäjch'el majtyañ e'tyel, tsa'ix kaji tyi k'otyelob añob bä ye'tyel tyi yumäl tyilemob tyi Mejiku, mi isubeñob ispektor.

Ili ispektor tsa' kaji ilajchukob majlel tyi juñ pejtyelel bajche' woli tyi p'up'umtyikläntyel wiñikob x-ixikob. Che' bä tsa'ix ujtyi ilaj tyech ili juñ, tsa'ix meku majli tyi 'k'äläl Mejiku, tyi tyojlel yumäl.

Tyi jiñ bä yoralel che' bä woli ñuki kera tyi pamol

pañämil, tyi yoralel lakyum Wiyista, Sapata. Jiñ tsa' kajiyob ikoltayan wiñikob, x-ixikob tyi pañämil.

Tsa'ix meku kaji yubiñob tsänsäntyel ili woli bä ilekotyiklañob wiñikob; tsa' bä kajiyob tyi Säkläñtyeli jiñob bajche': Estampor, Morisoñ, Perpekto, Beñesaryo, Mikel Komes, Rapa'el Komes, Armiñ, Karlos Ule yik'oty Sarbaror. Jixku che' jiñi tsa' kaji ichukob ijuloñib ja'el ili kaxlañob, tsa' ityempayob ibä yik'oty yambä kaxlañob añob bä ilum tyi saltyu, Triñirar, Presyosa, Liyansa, Xumulja'.

Mach meku añix tyijikñiyel, tyi pejtyel ora, che'jachix kiñlaw kera tyi bij tyi ja' o tyi yojlil matye'el. Mi kaj ak'el ya'ix tsolokña, ty'äklaw, tsinlawula tyilel tyi ik'ächlibob lakyum Wiyista, iwiñik Sapata.

Muk'ix lakbäkñañ, belejachix ibäk'juloñib tyi iñäk'ob jiñi iwiñik lakyum. Jixku pelesista tsa' kajiyob tyi pu'ts'el. Pelesista mi isubeñob ili pejtyelel kaxlañ iyumob kolem lum. Limijachix abi tsa' yubiyob iwiñik aja kapitan Mikel Komes. Ya' abi tsa' weñ ujtyi julbäl, tsansa ya' tyi xma'chäyil, yik'oty tsa'tyo abi 'k'älä juli ila tyi "xch'aklib", Awaklara che' mi subeñob wäle.

Bäk' abi juloñib tsa' ityoko, tsa' iyu'bu jiñi kolem otyoty ya' tyo bä k'älä añ wäle. Iyotyoty abi ñox alimañ tsa' ikäyä che' tsa' majli tyi pu'ts'el. Ilumob ili kaxlañob che'añ wajali bajche' iliyi:

1.- Mikel Komes, ilum jiñi Joyoja' yik'oty Triñirar, x-ak' e'tyel jiñäch Beñesaryo.

2.- Rapa'el Komes yik'oty Morisoñ, ikomo lumob jiñi Liyañsa yik'oty Xcha'klib.

3.- Estampor (amerikãño), ilum jiñi x-esperansa.

4.- Pereriko (alimañ), ilum pejtyelex ili:

Rewanxa. Chaktyepa'. Xma'chäyil. Porweñir. Jo'oxil
Trumpu.

X-ak e'tyel: Perpekto...

5.- Karlos Ule, ilum Xumulja' yik'oty Presyosa.

6.- Erike Mar, ilum jiñi k'ãñk'ãñpa'.

Che' bä tsa'ix ujtyi ili kera tsa'ix tyili

Ty'añ 'k'älä tyi Mejiku, cha'añ muk'ix ilaj ak'eñtyelob ilum jiñi
wiñikob. Ñaxañ bä tsa' ajk'i jiñäch: Mariskäl, Päktyuñ, Waris,

Rewãñcha, Xma'chäyil, Käktyepa'.

Jixku yotyotyob ili kaxlañob, tsa'ix sujtyi lantyal tyi iskwela,
che' tsa' kaji tyi k'extyäyel bajche' iliyi.

WIÑIK TSA' BÄ IMÄSA CH'IXAL CHÄY

Yom abi k'untye mi lak'ux jiñi chäy, kome añ abi tsa' ujtyi juntyikil lakpi'äl wajali kolelix abi ichämel. Ili lakerañ muk' abi iweñ mulañ lukbäl tyi k'iñil o tyi ak'älel, kome jiñ abi weñ sumuk mi yubiñ jiñi ch'akäl. Jump'ej bä k'iñ tsa' k'oty tyi yik'oty jiñi ch'akäl, tsa' abi kaji isubeñ iyijñam, uxbä'añ jiñi chäy señuñ mele tyi ora, kome weñ kabäl kwí'ñal, komäjachix mi kubiñ.- che' abi.

Che' bä tsa'ix tyik'ayi, tsa' abi kaji ik'ux tyi ora ili chäy, tsa' tyo abi kaji yubiñ tsa'ix imäsa jiñi ich'ijxal chäy. Weñ ch'ijiyem tsa' käle ili lakerañ, kome tsa' weñ ñumi k'iñ ya' tyi ibik'. Che' jiñi tsa'ix abi kaji tyi lok'el ch'ich' tyi ibik', ¿bajche' mi kmel kome ma'añik ktyäk'iñ cha'añ mi kmajlel tyi loktor?.- che' abi.

Che' jiñi tsa' abi imäk'ä junts'ity ja'as... ñäch'äkña abi tsa' ju'bi tyi ibik'. Che' bä tsa' majli tyi tya', tsa' abi ik'ele che'tyo abi ts'äbtyäl kolem ch'ijxal chäy. Che' abi tsa' ujtyi bajche' iliyi.

CHE' MI IMELOB K'INŠANTYU

he' mi imelob k'insañtyu ya' tyi ch'ibolja' lak'äl tyi tyi' Ty'ulija, tyi ilumob kaxlan.

Añix junk'al o jo'p'ej icha'k'al ja'bil wäle, che' bä mu'tyo iweñ chajpañob che' jaltyo tyäl jiñi k'iñijel. Ñaxañ mi ityempañoob ibä ya' tyi iyotyoty jiñi muk' bä ityech k'iñijel bajche' lakerañoob: Mikel Miñises, Panchuj, Paskuwal, yik'oty ja'el laktyaty tyeku, tsa'ix bä chämi. Mi ikomo alob chuki mi ijapob, majki mi ityoj-esañ majlel k'iñijel, majki mi ipäyob tyi ñijkasoñ, tyi ty'ojoñel, tyi tsolwaj yik'oty jiñi xtsolñichim o xsu'bwaj.

Che' mi junlajalobix ity'añ, che' tyi yoralel ili k'iñijel muk'ix meku yäk'ob ityempañoob bajche' muty, añ mi yäk'ob tyatymuty, ña'amuty, xch'okmuty, ña'pech, tyatypech o machki jiñi mi ikomo lok'ob tyak'iñ cha'añ mi imañob junko'ty o chakojty mañtyekaty. Che' bä wolix k'iñijel muk'ix meku ijapob: ch'ilom, ulisa' yik'oty juyuch'ujm.

Jixku che' tyi ak'älel muk'ix ichajpañ ibä ja'el laktyaty xk'axtyesaty'añ, jiñtyo meku lajkolibal Tyeku yik'oty laktyaty Mikel Arkux.

Che' jiñi belekña mi iñusabeñoob ik'aba xchämelob, tsolol ja'el ñichim melbil bä tyi tya'chäb, tsolol ja'el waj, sa' yik'oty palatsok'ol jachix pejtyelel ja'as, alaxax, ch'ich'ujm, woch' ya' tyi kolem we'tye'. Muk'ix meku ikajelob yäl, itsiktyesañoob waj lajkolibalob:

“A... kch’ujutyaty, kch’uju yos, uxmeku ba’añoñoño
ila tyi awok, ila tyi atyojlel, tsa’ix meku k’otyik’iñilelob
pejtyelel awalobilob tsa’ bä chämiyob, sajtyiyob ila
tyi pañämil, tyi mulawil. Jiñ meku cha’añ woli
ktsiktyesanlojoñ ili waj, sa’, imajtyañob xchämelob,
xsajtyelob, k’elextyo meku ili pejtyelel majtyañäl,
mameku xibajikachix mi ipi’leñ tyi alas, läxtyo meku
ich’ämbeñ ich’ujlel iyejtyal. Kome wolityo ik’añob
ipusik’al ili ipi’älob, yäskuñob, yijts’iñob, wätyo woli
iña’tyañety”.- che’ mi isu’bob.

Che’ tyi icha’p’elel ñoyempre, mi imajlelob tyi
bajch’eñ, yambä tsuk’ ñichim, ak’we’el. Tsooooo...
majtyañäl tyi latyu, tyi ch’ejew, tyi p’ejty, ya’lel muty,
ajtso’ o chityam. Ya’ mi yäk’ob tyi ipam xchämelob
bajche’: k’añä ja’as, alaxax, pa’ts’, pojpo’ ch’ujm,
juyuch’ujm, bu’lewaj, woch; pojpo’ ajkum, kaxlañwaj.
Che’ bä tsa’ix ujtyi su’bwaj, muk’ix lakpäjyel tyi we’el.
Che’ ja’el yom ñuk lakchim, baki mi lakotsan
pejtyelel lakmajtyañ muk’ bä lakäk’entyel.

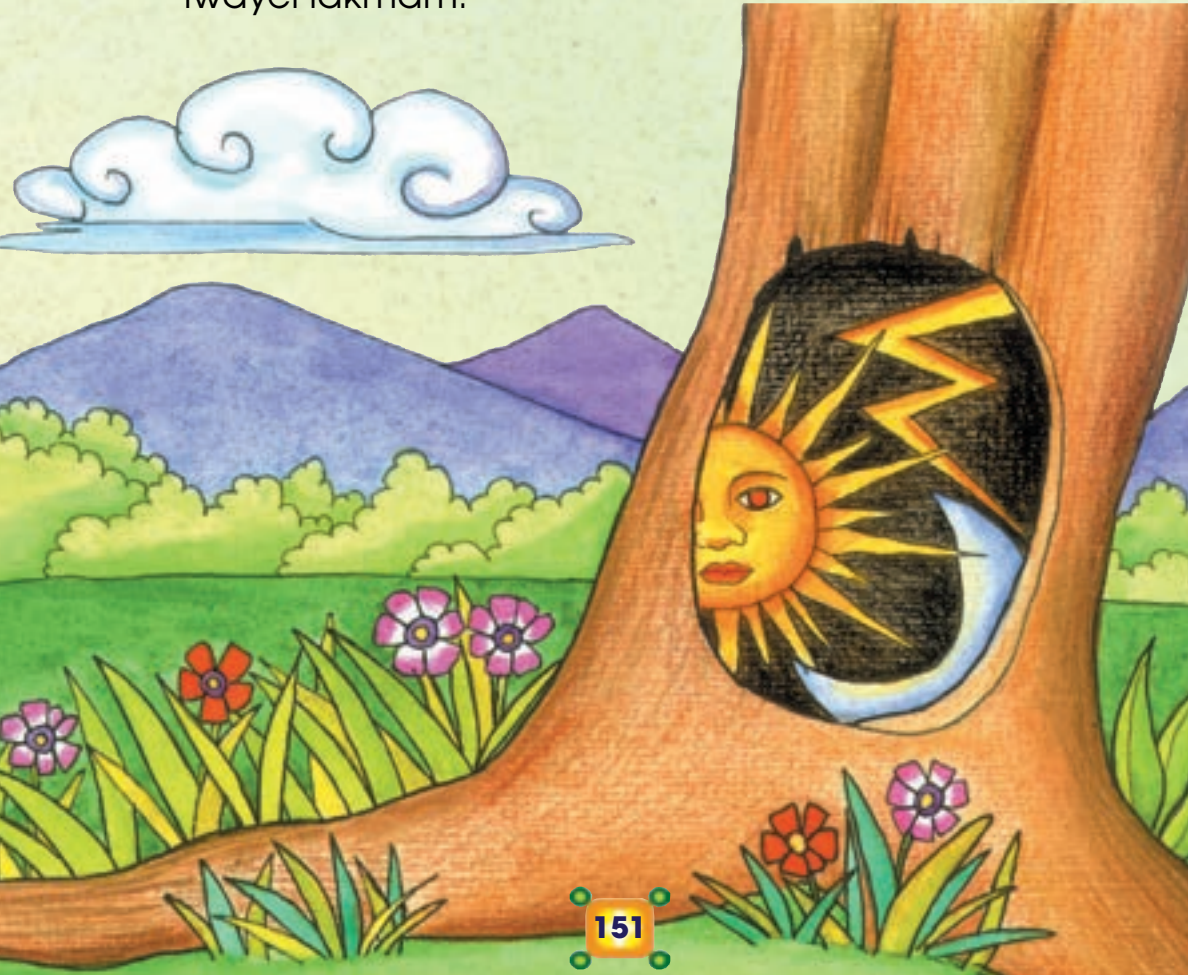
Che’ mi imelob wajali bajche’ iliyi.

YOTYOTY UW, K'IÑ YIK'OTY LAKMAN

 Jiñi ijo'biñal tye', mi yälob mach yomik mi inijkäntyel, mach yomik asintyel, mach yomik leko subentyel. Kome jiñ abi iyotyoty lakmam, uw yik'oty k'iñ, lakch'ujuña' lakch'ujutyaty bä mi isubeñob.

Bäbäk'eñ abi tyi sejk'el jiñi tye' ambä ijo'biñal, kome mi yälob cha'añ ya' abi mi ik'otyelob tyi wäyel che' bä tsa'ix ujtyi tyi e'tyel jiñi lakmam, jiñi uw yik'oty k'iñ. Añ mi iyälob ja'el cha'añ tsa' abi majliyob tyi sek' cha'b jiñi laktyatyob, kome kabältyo cha'b wajali. Che' jiñi tsa' abi kaji isek'ob jiñi kolek tye', che' bä tsa' yajli tyi lum, tsa' ik'eleyob ijo'biñal jiñi tye', weñ misubil abi icha'añ jiñi iyotyoty. Kome yä'ach abi mi iwäyel lakmam.

Majki mi ityaje'
ili misujel wale,
majki mi imisuñ
ili yotylel k'eljuñ
yä'äch añ tyi juñ.

Jiñi muk' bä imisuñ
mi ipule' sajljuñ,
mi imisuñ tyi weñ
mi loksañ ts'ubeñ
cha'añ säk mi ikälel

Mi laklaj ñumel
tyi lakpejtyelel
ili tyi misujel,
cha'añ säk mi ikälel
che'mi lakcha' julel.

Jiñi Xwañ tsa' yälä
joñoñ mi kmisuñ,
jiñi Xmikel tsa' ijak'ä
joñoñ ja'el mi kmisuñ
ijk'al mi ityaje X-askuñ.

XKOLMÄJLEL WIÑIK

A ñ abi juñtyikil wiñik tsa' majli tyi chijtya chijmay, tsa' abi k'ojyí ichijtyañ mach abi añik tsa' mejli ichuk jiñi bätýe'el. Che' jiñi tsa' abi majli imel ipantýe' ya' tyi ibijlel, tyi its'amib bätýe'el, jiñtyo tsa' ñumi jo'lujump'ej k'iñ, tsa' cha'majli. Che' jiñi tsa'ix meku cha'majli, tsa' isube yijñam: Wäle Samiyon'tyo tyi wa'aknäyel wä'tyo mi kulel tyi ik'ajel, mi machki jiñi tyi säk'antyo ijk'al mi kulel, che' abi tsa' isube yijñam. Tsa' abi k'otyí ya' baki tsa' imele ipañtye', ba'añ its'amib chijmay, matyechityam, tye'lal, ujchib, wech. Ujtyetyo abi tyi ñumel jiñi bätýe'el. Tsa' abi letsí tyi ipañtye', ijokchokon ichim, ijuloñib, kaji imel iyäk: tsa' abi ixoty otsa kolel chij ya' baki la'ts'al ibijlel me'.

Jixku che' jiñi tsa'ix meku kaji tyi pijtyaya, buchul ya' tyi pañtye', che' ja' el ik'ix abi kajel pañämil, tsa'ix meku kaji iyu'biñ ik'el:

we'law, pochlaw abi xpeya', xwachiñ, xtye'lemuty yik'oty imutyilel chijmay. Tyi orajach tsa' ikächä tyi iñäk aja kolem chij, ya'ix abi tyilel cha'kojty kolem me', che'tyo abi ts'äptyäl ixulub, che'jach abi yoch'ó wiñik che' bä lätsäkña ocheltyak ili chijmayi ya' baki xotyol iyaki. Tsa' abi isäptyujk'a ichij: Täräññ... che' abi, tyejp'eleññ, tsa' tyijp'i aja kolem cha'kojty me'i, jäpjubik abi wiñik, jelekña, bäläkña, we'ekña abi majlel tyi oñel ya' baki woli ijexbäntyel majlel.

Tyi jimba k'iñ, tyajol abi woli iñumel yamba xpaxyal, tsa' abi yubi aja oñeli, tsa' majli ik'el: Ka'ts'al abi tyi xak'tye', kome me'i ma'añix mi chäñ mejlel tyi ajñel.- Che' jiñi: chuki tsa' acha'le bajche' iliyi kerañ, che' abi.

Ayeyu, ayeyu, ayeyuuu... mach achäñ k'ajtyiñ,

señuñku bajbeñ awajmäli, che' abi aja kä'ts'älbä tyi xak'tye'i. Ty'esss... jujlik junkoty me' tyijp'iliñ che' abi.- Cha' ty'esss... jujlik yambä me.- Täräññ tsa' cha' tyujk'äntyti aja wiñik, che' meku tsa' yu'bi me' bajche' jiñi. Tsa'ix meku majli tyi jijtyel: wokolix awälä kerañ, tsa'ix akotyayoñ, machki tsa' ñumiyetyi tsa'ix chämiyoñ, wäle che' abi, chäkwa'añ abi tyi ch'ich'. Tsa'ix meku sujtyiyob, ts'alkuchul abi majlel aja cha'kojty kolem me'i. K'ele bajche' woli ikuchob majlel

JATYETY MI APÄS KLUMAL

Jatyety kbantera tyi klumal
jatyety ch'ujulety tyi klumal,
mi ich'ujutyesañetyob tyi pañämil
kome jatyety mi apäs ili mulawil.

Jatyety mi apäs pejtyelel klumal
jatyety mi apäs pejtyelel kwenlel
jatyety mi apäs ixujktyak klumal
yik'oty bajche' tsa' jiliyob kñojtye'el.

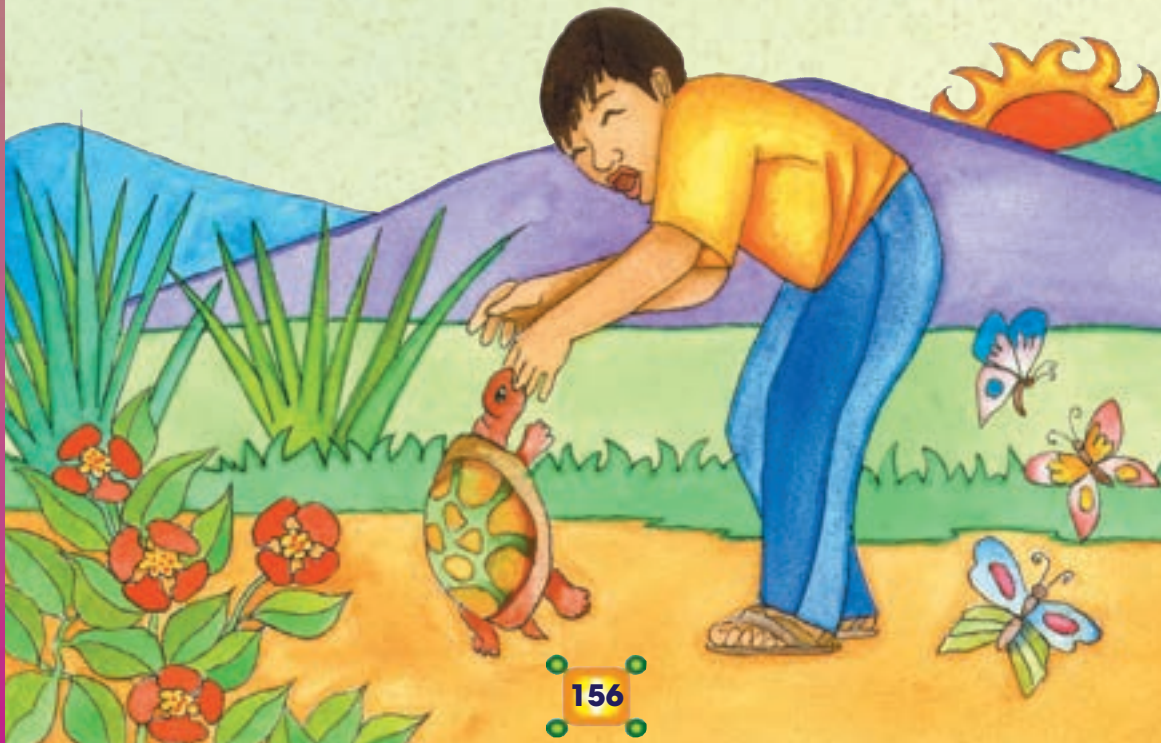
Welwelñayety tyi akäjchib
welwelñayety mi iñijkañety ik'
jñi iyejtyäl klumal
ma'añik mi iñajäyel tyi kpusik'al.

Mi yälob ili bäbäk'eñ bä ty'añ, lok'em tyi lakñojtye'elob, cha'añ yom abi tsajälönla che' bä mi lakchuk jiñi ajk. Bakijach bä ajk, kome añ kolemb ajk ambä tyi kolemb ñajb, añ ajk muk' bä ikolel tyi xäk' ja', che' ja'el añ muk' bä ikolel tyi alä pa'tyak. Jiñ cha'añ añ kolemb bä, añ ip'isoljach bä, yik'oty weñ ch'och'ok bä. Mi tsa' abi achuku jiñi ajk, mach abi yomik mi awäk' ak'äb ya' tyi ijol o läk'al tyi yej, kome mi tsa' abi ik'uxuyety, mach abi añik mi ikol ak'äb.

Jiñ tyo abi mi ityojmel jiñi chajk o lakmam. Yambä mi yälob cha'añ juntyikil lakpi'al tsa' k'uxle tyi ajk, che' jiñi tsa' abi itsänsa jiñi ajk, kome muk' abi ikolbentyel ik'äb tsa' iña'tya. Che' jiñi ts'uyu jiñi alä ajk ya' tyi ik'äb, tsa' abi itsepbe ijol, cha' ts'uyu tsa' käle. Chaku jiñtyo abi tsa' tyojmi jiñi chajk tsa' yajli jiñi ijol ajk. Che' abi tsa' ujtyi bajche' jiñi.

Mi its'uytyäl
tyi tyi' ch'eñ
mi its'u' ch'ich'.

Mi abejch'uñ tyi chij'
mi achok tyi lum
mi icha'len kabäl soñ.

Mach yujilik we'el,
che' bä añ k'iñijel
mi yäk'ob tyi soñ

Mach yujilik kisiñ
yujil ñuxijel
mi yotsañ iñi'
tyi xijiñ ok'ol
mach chityamik.

Che' bā tsa' majli kchich
tyi tyuk ich tyi ichil
tsa' ity'uchtya ch'ix.
Che' bā tsa' ity'uchtya ch'ix
tsa' lok'i ich'ich'el,
k'echk'echña tsa' majli kchich.
Che' bā tsa' lajmi yok kchich
tsa' cha' majli tyi tyuk'
ch'ijch'um ya' tyi tyi ichil.
Ma'añik mi iña'tyañ
pañämil ili kchich,
ma' añik mi iña'tyañ chuki
mi ity'uchtyañ.
Tsa' icha' ty'uchtya ch'ix
ñumen lekojix meku ich'ich'el.
Yok tsa' lok'i, ya baki tsa' ochi
ch'ix.
Cha' k'echk'echña tsa' sujtyi.

IK'ABA YOPOM YIK'OTY TYEKLUM

C

he' bä woliyoñlojoñ tyi alä ty'añ yik'oty Xpäsjuñob Xmanuwel Baskes Kutyeres yik'oty lakña' XMIK KUSMAN MONTYEJU.- TSA' KAJI KÄLOJON:

1.- XPÄSJUÑ.- Chuki isujmlel ty'oboja', cho'oñ

XMANUWEL. Ty'oboja', jiñ baki mi ilok'el ja' tyi ye'bäl lum, mach yujllik wistyikiñ, che' tyi jajmel pañämil.

2.- XPASJUN.- Jixku aja ty'obojuñ, bajche' isujmlel ja'el, cho'oñ.

XMANUWEL.- Aaa... Wajali tsa' ityajayob baki mi ilok'el ja' tyi ye'bal kalem tye' ik'aba "juñ". Juñ mi isubeñob ixä tye' muk bä iyäk' iwuty, añ mi ikolel tyi tyi' ja', jixku iwuty mi k'uxbeñ ch'akäl.

Che' jiñi ya' tyi yebal juñ kolkolñaj ja' mi ilok'el.

3.- XPASJUÑ.- Bajche' añ isujmlel ja'el p'otyaja'.

XMANUWEL.- añ isujmlel ja'el p'otyaja', ñaxañ mi lakäl p'otyö, ixä yopom muk' bä lak'añ cha'añ yotyoty lakmuty, lakchityam yik'oty yotylel lakixim. Jixku che' jiñi ya' tyi tyi'pa'i käläxix mi ikolel p'otyölel, che'tyo jemjemtyäl, iweñ tsuwän ja'el ja'i. Che' jiñi tsa'ix meku yotsäbeyob ik'aba "P'OTYOJA".

4.- XPÄSJUÑ.- Baki bä yambä yopomtyäk la'känä.

XMIK.- Tyuñtyo', xwaj-uñ, xchijkil yik'oty säsäkyopom, säkwelañ bä ipaty.

Jixku tyuñtyo' yik'oty säsäkyopom mi ik'äjñel cha'añ mi ityejp'el o mi ipixtyäl laksa' che' mi yujtyel tyi jujch'el, yik'oty mi ik'äjñel tyi pixtyäl lak'omoch che' mi lakmajlel tyi cholel. K'ele jiñi tyuñtyo' woli bä ik'añ jiñi xch'ok.

Jixku jiñi xwaj-uñ mi ik'äjñel tyi tyejp'el lakpa'ts che' yoralel tyi tyujk'el ch'okbu'ul.

Jixku jiñi xwaj-uñ bilijach.- k'ele bajche' yilal tyi ityejchibal ili ty'añi. Weñ xojokña iyujts'il jiñi lakpa'ts' che' bä tyik'añix, jiñ mi isumuktyesañ aja xwaj-uñ.

Jiñi iyopol Xchikil, ma'añix mi lak'añ, kome weñ k'uñatyax, jiñjach mi lak'añben ibäk cha'añ ichikix lakaläl. Che' meku isujmlel bajche' jiñi.

WIÑIK TSA' BÄ IPULU ITSUTS

Juntykil wiñik woli ikäntyañ ichol, kome mi iweñ k'otyel jiñi ejmech ik'uxbeñ iwajtyañ ya'tyi cholel, kome ili ejmech ma'añik mi ilok'el che' bä se'btyo. Mi yälob laktyaty lakña'ob muk' abi ityäl ye'bal iñej, mi weñ tyikäw tyo jiñi ye'bäl iñej, jiñ abi cha'añ kañal tyo iwuty jiñi iyum cholel. Che' mi weñ tsuwañix jiñi ye'bal iñej, muk'ix abi ilok'el tyi k'ux wajtyañ. Jiñ meku che' jiñi weñ tyjikkña, weñ k'uñtye' mi ik'ux, mi iyajkañ jiñi kolem tyak bä wajtyañ, kome yujil cha'añ weñ wäyäl, weñ woli tyi ñojk' jiñi iyum wajtyañ. Ili wiñik tsa' abi ch'ojyi che' bä säkjamañix pañämil, kome jiñ abi tsa' kaji iñijkan jiñi k'ajk che' bä ojlilix tyi pulel jiñi itsuts. Xijty' tsa' ch'ojyi, jiii... tsa'ix puli ktseñek', tsa'ix puli ktsuts.- che' abi ili lakerañ.

Tsa'ix meku majli ik'el iwajtyañ, lekojix abi tsa' ik'uxu jiñi ejmech. Tsa'ix meku sujtyi iweñ mich' tsa' majli.

ITYIK'OJEL LAKTYATYOB

Mach mi awajleñ
jiñi uma' bä lakpi'äl.

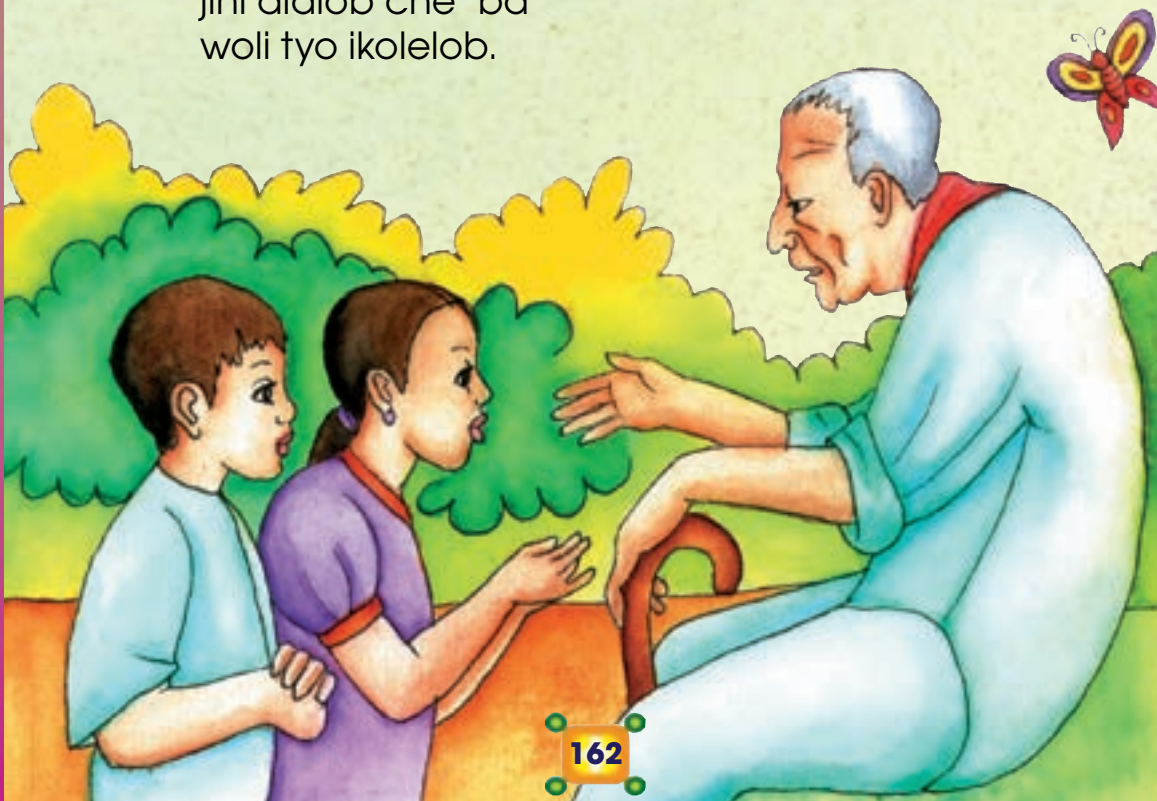
Jisil mi ik'ux
alälob jiñi yok ajtso'.

Jisil mi ap'isbeñ
yuk'el jiñi tyow.

Jisil mi ipule alälob
jiñi pupuy.

Pejtyelel alälob mach
weñik mi icha'leñ sutyuty.

Jiñi yolmal chityam
mach weñik mi ik'ux
jiñi alälob che' bä
woli tyo ikolelob.

A lälob ubinla, ubinla
ja'k'äla, ch'ujbinla
ili ty'añ tyi k'eljuñ,
ñäch'tyanla, näch'tyanla
ity'añ la'pi'älob.

K'elela, k'elela, k'elela
chuki mi yäl ilayi,
subula, subula, aläla
bajche' yälä ixäyi
k'ajtyibenla yujilbä.

Mi tsa' awälä
woliyäch añop,
mi tsa' ajak'ä
woliyäch amejlel
itsa'ix käle tyi ajal.

Che' mi añop
tyijikña atyaty añä',
tyijikña ja'el xpäsjun
yik'oty awaskuñ
kome tsa'ix añopo juñ

